

יעל לוי חזן

מה את מבינה

נשים כותבות על מלחמה
בספרות העברית

עורכת: מאירה טורצקי

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

המערכת האקדמית

פרופ' אסתר מאיר־גליצנשטיין (יו"ר), פרופ' גדעון כ"ץ, פרופ' דליה עופר,
פרופ' פולה קבלו, פרופ' ניר קידר, פרופ' אורית רוזין, פרופ' זהר שגב

עורכים אחראים

פרופ' איריס פרוש, פרופ' יגאל שוורץ

הגהה: הדס בלום

עיצוב העטיפה: שי צאודרר

סדר ועימוד: ספי עיצוב גרפי, באר שבע

ריכוז עריכה: הדס בלום

הבאה לדפוס: סמדר רוטמן

נדפס בארט פלוס, ירושלים

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן
במאגר מידע, לשרד או לקלוט בכל אמצעי - אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר - כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 0-130-510-965-978

דנאקוד 1246-10022

תשע"ט © 2019

כל הזכויות שמורות, תשע"ט

למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קריית שדה בוקר

תוכן העניינים

7	לזכר יעל	הקדשה
9	אבא. אני. מלחמה	הקדמה
11		פתח דבר
19	"מה את מבינה!?" – נשים ומלחמה	מבוא
	לכתוב את המלחמה מחדש?	פרק ראשון
	שכתובים, עריכות וגרסאות בסיפורת נשים על מלחמת 1948: יהודית הנדל, עמליה כהנא-כרמון ושולמית הראבן	
40		
	"היתה מלחמה – אנשים אכלו אותה"	פרק שני
	מזון, מלחמה ותרבות הצריכה בשני סיפורים של אורלי קסטל-בלום	
77		
	"מה שלא יעלה על הדעת" ו"מה שהנייר אינו סובל"	פרק שלישי
	הפונקציה התרבותית והפואטיקה של העיניים: אילת שמיר-טוליפמן, "האם אתה רואה את מה שאני שומע"	
101		
	"אני את המלחמה כבר הבאתי מהבית"	פרק רביעי
	המלחמה שם בחוץ והמלחמה כאן בפנים: לאה איני, ורד הלבנון	
135		
169	"אני מרגישה שאני, שכל הזמן אני נלחמת"	אחרית דבר
171		רשימת המקורות
193		מפתח
vii		תקציר באנגלית

לזכר יעל

הכרתי את יעל כשהייתה דוקטורנטית בתחילת דרכה וחקרה נשים שכותרות על מלחמה. כבר בשיחות הראשונות שלנו על המחקר שלה הרגשתי שיש לה תשוקה עזה להשמיע את קולן של הנשים שסיפוריהן נענו בדרך כלל בהתעלמות ובשתיקה צורמת. "אני לא כותבת על לוחמות", אמרה לי ולאחרים יות, "אני חוקרת את מי שכתבו על מלחמה אך נאמר להן שהכתיבה על מלחמה היא לא בשבילן". יעל הרגישה חיבור גדול אל הנשים שכתבו על מלחמה והתנסו במשהו שלא ייעדו להן. בדרך זו אף התחברה לאביה, כפי שהיא עצמה מספרת בפתח הספר, אבל לצד החיבור לנשים אלו קיננה בלבה השאלה מה לה ולמלחמה. שאלה זו העסיקה גם אותי בעשר שנות הזוגיות שלנו. פעמים רבות הרגשתי שאמנם יעל לא הייתה לוחמת בצבא, אבל היא לחמה בכמה וכמה חזיתות: על ההכרה בשונות שלה ושל אחרות ים, למען חיים בזוגיות אחרת, לייצר הורות אחרת – הורות קווירית, להגשים את האקטיביזם שלה ועל השונות המגדרית שחוותה.

יעל נהרגה בתאונת דרכים בלילה שבין 30 בנובמבר ל-1 בדצמבר 2017. אירוני שיעל נהרגה במלחמה לא רשמית, שאין בה לוחמים ולוחמות אלא רק מפסידים ומפסידות.

יעל הייתה חוקרת מופלאה, רגישה, סקרנית, בעלת יכולות אינטלקטואליות יוצאות דופן. לצד זאת הייתה גם צנועה מאוד. היא לא הזניחה גם את תחום ההוראה – היה לה חשוב מאוד להקנות ידע, והיא עשתה זאת במקצועיות וברגישות. בשבילי יעל הייתה יותר מכול בת זוג אוהבת, תומכת, רגישה ומפרגנת, והורה מופלאה, משקיענית ושופעת אהבה. יעל סיימה את התודות בדוקטורט שלה בתודה מרגשת לבננו מעיין, וברור לי מעל לכל ספק שהיא הייתה רוצה להודות כאן גם לבתנו נורי, שיעל ציפתה לה כל כך והעניקה לה את שמה.

תודתנו לכל הגורמים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב שסייעו במימון ההוצאה לאור של הספר: נשיא האוניברסיטה, רקטור האוניברסיטה, הפקולטה למדעי הרוח והחברה, התכנית ללימודי מגדר, התכנית לניהול ויישוב סכסוכים, המחלקה לספרות עברית, המחלקה ללשון העברית והמחלקה ללימודים רב-תחומיים.

תודה מיוחדת מעומק הלב לד"ר אילת הראל-שלו על גיוס התרומות, על החתירה להנצחת יעל בתחום האקדמי באופן רגיש, מכבד ואוהב. תודה על הליווי והתמיכה בי ובמשפחתי למן הרגע שנפערה התהום בלבנו. תודה מחבקת למאירה טורצקי על ההתגייסות המהירה לביצוע משימת העריכה בדיוק ובמקצועיות ועל הרגישות וההקשבה לקולה של יעל מתוך המילים הכתובות.

תודה לחדות קרן, המשפחה הנבחרת שלנו, שהייתן שם לחשיבה, לשיתוף, להקשבה, בכאב ובשמחה, באומץ וביחד, מאז ולתמיד.
תודה אוהבת ומתגעגעת לאימא-סבתא צביה חזן, שאמנם לא זכתה לרגע שספרה של יעל יהיה מונח בידיה, אך תמיכתה הרגשית והחומרית ועקשנותה עד ימיה האחרונים אפשרו להגשים את חלומה של יעל להפוך את הדוקטורט לספר.

עומרה

אבא. אני. מלחמה

החלום של אבא שלי היה להיות טייס. מילדות הוא בנה דגמי מטוסים והיה מנוי על ביטאון חיל האוויר ועל עיתוני תעופה אחרים. הוא היה חבר בקלוב התעופה לישראל, עתודאי לאווירונאוטיקה וחייל בחיל האוויר. בשל בעיות רפואיות הוא לא התקבל לקורס טיס, אבל הדריך פרחי טיס במקצוע עקרונות הטיסה בבסיס תל נוף. הוא לא ויתר על החלום שלו לטוס, ולימים סיים בהצלחה קורס טיס אזרחי. שנים רבות הוא טס בשמי הארץ במטוסי ססנה, גם כשלא היה בריא לגמרי. וכשהבריאות מנעה אותו מלהיות גבוה בשמים, הוא טס וירטואלית בסימולטורים של מטוסים ובנה דגמים בעזרת תכנה ממוחשבת.

לאבא שלי היו ספרים רבים, בעיקר ספרי תעופה וספרי טיס אך גם ספרי היסטוריה. הוא התעניין בעיקר במלחמות העולם ובקרבות אוויר מכריעים במאה ה-20. מדוע הוא התעניין כל כך בטיס ובמלחמות? אין לי תשובה. פניתי לאנטואן דה סנט־אזופרי וגם לריצ'ארד באך. חשבתי שאולי במפגש בין ספרות לתעופה, בכתביהם של סופרים־טייסים, אמצא תשובה.

מעולם לא שאלתי את אבא שלי את השאלה המתבקשת הזאת, שאלה שהתשובה עליה השפיעה מאוד על החיים שלו ועל החיים שלנו. גם הוא לא שאל אותי מעולם מדוע אני מתעניינת כל כך בספרות על מלחמה. זה לא דובר בינינו, אולי כי בפנים ידענו כמה דברים שלא היה צורך לומר בקול רם. שנינו ידענו שנקבע כך, מלמעלה, שטייס קרב הוא חלום "לא בשבילי", כי אין הוא בריא דיו לשם כך. שנינו ידענו שנקבע מלמעלה שמלחמות הן "לא בשבילי", כי מה לי ולמלחמות? אני אישה, לא אשת צבא, לא מדינאית, לא אשת ציבור, לא אימא לבן או רעיה לאיש שנלחמים בשדה הקרב.

אפשר לומר שכל אחד מאתנו לחם את המלחמה שלו על המלחמה, אבל השיח המיליטריסטי הזה אינו הולם את מה שקרה. בסיכומי של עניין, שנינו לא השתתפנו בלחימה בשדה הקרב אלא התבוננו בה מהצד האזרחי, מהצד של מי שהגוף והמגדר מנעו מהם את ההשתתפות במלחמה ובשיח עליה. מכאן, לראשונה, אנו משוחחים על המלחמה ושואלים יחדיו שאלות. אני חושבת שגם הפעם התשובות מבוששות לבוא, אך לפחות יש מרחב שיח ששנינו יכולים לדבר בו, ואין הוא הייררכי, ממוסד או מגויס.

פתח דבר

עניינו של ספר זה יצירות פרוזה עבריות שכתבו נשים על מלחמות מהעשור הראשון של מדינת ישראל ועד העשור הראשון של המאה ה-21, כלומר מ-1950 עד 2009. היצירות שנבחרו נכתבו בידי אזרחיות או מי שהיו חיילות וכתבו לאחר שסיימו את שירותן הצבאי, ולא בידי לוחמות. ספרות מלחמה נכתבת לרוב בידי גברים שהשתתפו במלחמה כלוחמים. מלחמה היא תופעה אנושית שמעצימה גברים וגבריות, ולכן השיח על המלחמה שמור לגברים ומדיר נשים. בתרבות לאומית מגויסת כמו בישראל נשים אינן זוכות ללגיטימציה מלאה לספר חוויות מן המלחמה, שכן לרוב אין הן נוכחות בשדה הקרב. ואולם לנוכח המוסכמות הללו, ובעיקר לנוכח מרכזיותה של המלחמה בישראל, הדיון בספרות של נשים לא לוחמות על מלחמה יכול לתרום תרומה חשובה ומאתגרת לדיון על מלחמה בספרות העברית ולשיח התרבותי על מלחמה בישראל.

בספר זה אני מבקשת להוכיח עד כמה חשובה נקודת המבט של נשים על מלחמה ועד כמה חשובה השתתפותן בשיח על אודותיה. מטרתי להצביע על קשת רחבה יותר של תגובות אפשריות למלחמה; לפרוס את שלל ייצוגיה – אוטוביוגרפיים, ריאליסטיים ובדיוניים; ולהציע דיון מורכב יותר בהשפעותיה. לא העדפתי במחקר זה אירועים שהתרחשו במציאות מאירועים מדומיינים משום שאינני מקבלת את הטענה שמי שמוסמך לכתוב על מלחמה הוא בהכרח מי שהשתתף בה או צפה בה מהצד.

אני מבקשת להעמיד כאן את הספרות שכתבו נשים על מלחמה כשהיא לעצמה ונמנעת במתכוון מהשוואה שיטתית בין ספרות מלחמה של נשים לספרות מלחמה של גברים. השוואה כזאת הייתה עלולה לשעתק את ההייררכיה המתקיימת בשיח התרבות בכלל ובשיח הספרות בפרט, שהרי כתיבת גברים על מלחמה נחשבת בדרך כלל לגיטימית מכתובת נשים. להלן אראה ספרות מלחמה של נשים ראויה לקריאה, לעיון ולמחקר מעמיק על אף המוסכמות של ספרות המלחמה והמוסכמה התרבותית שמלחמה אינה עסק של נשים.

עם זאת, חשוב לי לציין שאיני מניחה שקיימת חוויה נשית אחידה ואוניברסלית שנשים חוות במלחמה. במידה רבה ההפך הוא הנכון: קורפוס היצירות הנדון בספר מבטא פלורליזם והטרואגניות הן מבחינת התמות העולות מהיצירות הן מבחינת מאפייניהן הפואטיים. כל היצירות בקורפוס מאתגרות את הנורמות של כתיבת ספרות מלחמה, את גבולות המגדר ותפיסות מקובלות של מלחמה. יתר על כן, בכל היצירות משתקפת מודעות פמיניסטית שעניינה ערעור ההייררכיות המגדריות המקובלות, הנוטות להעדיף גברים וגבריות מנשים ומנשיות. משתקפת

בהן גם ביקורת על יחסי הכוח ההייררכיים בין המדינה ובין הפרט, בעיקר בשעת מלחמה, וכן בין ישראלים לפלסטינים.

קורפוס היצירות המגוון מציע אסטרטגיות פואטיות ואפשרויות נרטיביות המאתגרות את הכתיבה על מלחמה, את הגבולות בין הסוגות הספרותיות ואת ההייררכיות ביניהן. בהקשר זה עולות שאלות על הקנון הספרותי ועל אופני התיאור שלו בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית. הדיון ביצירות חושף את דרכי ההתקבלות של ספרות נשים בכלל ושל ספרות נשים על מלחמה בפרט ומצביע על מקומה של ספרות נשים על מלחמה בשיח התרבותי על מלחמה בישראל. נעשה ניסיון לשרטט כמה מגמות לדיון בכתיבה של נשים על מלחמה בספרות העברית. הארגון הכרונולוגי של הקורפוס הנבחר חושף את התמורות שחלו בכתיבת נשים על מלחמה בספרות העברית.

מקצת היצירות שיידונו זכו לעיוני מחקר קודמים, אבל אלה היו לרוב מצומצמים ולא עמדו במידה מספקת על התמות המרכזיות ועל ההישגים המשמעותיים שלהן. יצירות אחרות כמעט לא זכו לעיון ביקורתי, מלבד אזכורים ברצנזיות. כמה מהיצירות שיידונו נחשבות יוצרות מרכזיות ומקצתן אף נחשבות יוצרות קנוניות. אחרות אינן נחשבות ליוצרות מרכזיות. אלה וגם אלה זכו להתקבלות ספרותית אמביוולנטית בכל הנוגע לספרות המלחמה שכתבו. סוגיית ההתקבלות של היצירות תראה עד כמה ערערו היצירות הללו את הנורמות של ספרות המלחמה. זאת ועוד, ביצירות נמתחת ביקורת לא רק על הייצוגים הספרותיים של המלחמה אלא גם על תפיסת המלחמה המקובלת בחברה ועל ההייררכיות המגדריות המשתקפות בעדה. מכיוון שמלחמות הן כלי תרבותי רב-עצמה להצדקתן ולשימורן של הדיכוטומיות המגדריות, לספרות של נשים על מלחמה יש פוטנציאל לערער על המוסכמות המגדריות והתפיסות השגורות הנוגעות למלחמות.

פרק המבוא מעמיד את הבסיס התיאורטי לקשרים בין נשים ובין מלחמה ומשרטט מגמות מרכזיות בחקר התחום בעולם ובישראל. בראשית הפרק יוצגו פרספקטיבות היסטוריות וסוציולוגיות על נשים ומלחמה ויידונו הקשרים שבין פמיניזם, פטריטיזם ופציפיזם. בהמשכו תתואר התפתחות המחקר על נשים ומלחמה בעולם ובישראל ומקומה הבעייתי של אישה חוקרת שעניינה מלחמות. לסיום יוצגו ארבעה מקרי מבחן של נשים הכותבות על כתיבת נשים על מלחמה: אדית וורטון (Wharton) וארונדהטי רוי (Roy) באנגלית, לאה גולדברג ואגי משעול בעברית.

לאורך הדורות הוצגה המלחמה באור מגדרי דיכוטומי: גברים לוחמים בחזית כדי להגן על הנשים, ואילו הנשים מחכות לשובם בעורף. לא זו בלבד שההייררכיה העולה מהצגה זו של המלחמה מדירה נשים מהשתתפות בה אלא שהיא אף מורה להן ללא הרף שהמלחמה אינה בשבילן. לכן ספרות מלחמה נחשבת לספרות של גברים לוחמים או לכל הפחות של גברים שחוו מלחמה, גם אם לא שירתו בתפקידי

לחימה. לכן לספרות של נשים הכותבות על מלחמה וחותרות תחת המוסכמות הללו יש פוטנציאל לערער על הנורמות של ספרות המלחמה, על מוסכמות מגדריות ועל תפיסות חברתיות בדבר מהות המלחמה.

בפרק הראשון אני עוסקת בשלושה סיפורים קצרים על מלחמת 1948 מאת שלוש סופרות: "קבר בנים" מאת יהודית הנדל (אנשים אחרים הם, 1950), "באר־שבע בירת הנגב" מאת עמליה כהנא־כרמון (בכפיפה אחת, 1966) ו"שיקספיר" מאת שולמית הראבן (רשות נתונה, 1970). שלושתן נחשבו לסופרות היחידות או המעטות בדורן והכשירו במידה רבה את הקרקע ל"בום" של ספרות הנשים העברית, המתפרסמת במספרים הולכים וגדלים מאז שנות השמונים של המאה ה־20 ובתוכה גם ספרות מלחמה של נשים. סיפורים אלו הם הראשונים וכמעט היחידים שכתבו נשים סופרות על מלחמת 1948, ואף ששלושתן השתתפו במלחמה הן לא נחשבו עדות וכותבות לגיטימיות על אודותיה. כשביקשו הסופרות לפרסם את סיפוריהן נתבעו לערוך את הסיפורים מחדש כדי לאפשר את פרסומם. התביעה לערוך את הסיפורים נומקה בשיקולים פואטיים כביכול: נטען שהלשון והסגנון אינם תואמים את נורמות הספרות בעשורים הראשונים למדינה. אבל הדיון בשלושת הסיפורים ובגרסאותיהם השונות והעיון הביקורתי בהתקבלותם בביקורת מוכיחים שהתביעה לערוך את הסיפורים נבעה משיקולים של אידיאולוגיה לאומית מגויסת, שדרשה מן הסופרות לכתוב את המלחמה מחדש. התכנים המופיעים בסיפורים – בעיקר השכול, הביזה והביקורת המוסרית על המלחמה – לא תאמו את רוח התקופה, את האתוס של מלחמת 1948 ואת הנורמות של כתיבת ספרות מלחמה. גם המאפיינים הפואטיים שלהם חרגו לרוב מן המוסכמות.

למרות שינויי העריכה שנכפו על הסופרות ואפשרו את הבאת הסיפורים לדפוס בגרסאות הערוכות, הן לא כתבו את המלחמה מחדש בסיפורים הללו. להפך, באמצעות השינויים שנדרשו לערוך הן העמיקו את הביקורת שלהן על המלחמה, אף שביקורתן חמקה מהשגתם של העורכים ושל המבקרים. כך הצליחו שלוש הסופרות לא רק להביא את סיפוריהן לדפוס בלי לוותר על עמדותיהן על המלחמה, אלא גם לערער על דרכי ההתקבלות של ספרות נשים בכלל ושל ספרות נשים על מלחמה בפרט. בה בעת העמידו סופרות אלו לביקורת את הנורמות של ספרות המלחמה ואת תפיסת המלחמה בשיח הציבורי בישראל.

שנות השמונים של המאה ה־20 מסמנות שינוי באקלים התרבותי והספרותי בישראל. באותן שנים החלה להתבסס הפעילות הפוליטית הפמיניסטית בארץ והחלה להתפרסם ספרות עיון פמיניסטית מתורגמת ומקורית. באקדמיה קם פורום ללימודי נשים והוצעו קורסים בנושאי מגדר ולימודי נשים. בתחום הספרות היפה ניכרת בשנות השמונים עלייה במספר יצירות המקור שפרסמו נשים ומגמה

זו אף הלכה והתחזקה בעשורים שלאחר מכן. בד בבד החל להתלקח הפולמוס האקדמי בין ההיסטוריונים החדשים להיסטוריונים הישנים. הפולמוס עורר תהיות עמוקות בנוגע לנרטיב ההיסטורי הלאומי ואפשר פתיחות רבה יותר לנרטיבים אישיים ושוליים של מיעוטים ושל נשים. ספרות שנות השמונים של המאה ה-20 מתאפיינת בהתעצמות הקול האינדיווידואלי, לעומת הקול הקולקטיבי המאפיין את ספרות תש"ח, וכן ביסודות בולטים של ביקורת חברתית.

יצירתה של אורלי קסטל-בלום, שהחלה להתפרסם בסוף שנות השמונים של המאה ה-20, מסמנת אפוא מהלך שונה מן המהלך ששרטטו האימהות המייסדות של פרוזת הנשים העברית – הנדל, כהנא-כרמון והראבן. קסטל-בלום ייסדה קו ספרותי ולשוני חדש והיא נחשבת לנציגה בולטת של הספרות הפוסט-מודרנית העברית. הפרק השני עוסק בשני סיפורים קצרים שלה: "האישה שהעדיפה לחפש אוכל" ו"האישה שחיפשה ווקי טוקי" (סיפורים בלתי-רצוניים, 1993). אמנם על יצירותיה של קסטל-בלום נכתבו ביקורות ומחקרים רבים, אך שני הסיפורים שיידונו כאן כמעט לא נדונו בספרות הביקורת והמחקר. בחרתי לעסוק בהם מכיוון שהם מתארים את חייה של אזרחית בזמן מלחמה. אין היא משתתפת בקרבות אלא עסוקה בהישרדות: השגת מזון ואמצעי תקשורת. בחירתה של המחברת להתמקד בתיאור חיי היום-יום ובפעולות הטריטוריאליזם שעושה אדם בזמן מלחמה מבטאת את הביקורת שלה על הנרמול של המלחמה – הפיכת המלחמה למצבה הטבעי של החברה ויצירת חברה מגויסת שמוכנה תמיד למלחמה. מניחות הפעולות היום-יומיות של גיבורת הסיפורים עולה שמדובר בפעולות של התנגדות לסדר המיליטריסטי הקיים ולתביעה המוכרת לסולידריות – "כל העם צבא".

גיבורת סיפוריה של קסטל-בלום שוברת את הסטריאוטיפים ואת המוסכמות של ספרות המלחמה ומסרבת להיות אזרחית מגויסת: היא אינה נשארת ספונה בספרה הביתית, העורפית, מחכה לשובו של בן זוגה או של בנה מהמלחמה. היא אינה מאפשרת לחיילים בשדה הקרב להגן עליה, אלא עורכת בעצמה מבצע אזרחי – לא צבאי. היא אינה שומרת על כללי ההתנהגות של עורף חזק בשעת מלחמה, אלא עושה במובנים רבים את ההפך. הגיבורה יוצאת מביתה ופועלת במרחב הציבורי החברתי-כלכלי, אך חותרת תחת המוסכמות של צריכת "המזון הנכון" בשעת מלחמה ומערערת על תנאי הקנייה והשימוש הרווחים בתרבות הצריכה. הסיפורים מבטאים קריאת תיגר אזרחית על הקשרים העבותים שבין מיליטריזם לקפיטליזם.

הפרק השלישי עוסק בנובלה מאת אילת שמיר-טוליפמן, "האם אתה רואה את מה שאני שומע" (בזמן מלחמה, 2001). הנובלה נבחרה להיכלל בקורפוס היצירות הנדונות בשל היותה טקסט העדות היחיד בספרות העברית המציג כרוניקה של חקירה בעינויים של עצור פלסטיני בידי השב"כ. הנובלה מבוססת על

עדותו של אסיר פלסטיני בכלא בישראל: האסיר סיפר את סיפורו באוזני המחברת והיא עיבדה את עדותו לעדות פואטית שניצבת בצומת שבין ספרות תיעודית לספרות יפה.

בישראל, שלא כמו בתרבות המערב, הכתיבה על עינויים עדיין מועטה ולרוב היא מופיעה בדוחות לזכויות אדם או בפרסומים אחרים של ארגונים לזכויות אדם. מן הראוי לדון אפוא בהבדלים שבין שפת העינויים בשיח זכויות האדם ובין ייצוגים ספרותיים של עינויים, כלומר ספרות עינויים. אמנם שיח זכויות האדם העניק את השפה לשיח על עינויים, אך מכיוון ששיח זה ביקש להבקיע את דרכו לציבור שלרוב מעדיף שלא לדעת על קיומם של עינויים התפתחה "שפת עינויים" אובייקטיבית, ניטרלית ולעתים אף פוליטית, שמתמקדת במידה רבה במספרים ובסטטיסטיקות. אין להקל ראש בחשיבות הפרסומים על עינויים בדוחות לזכויות אדם, אבל הדיון בפרק זה מבקש להדגיש שבספרות העינויים טמון הפוטנציאל לערער דפוסי לשון מוכרים, הן של השיח על עינויים הן של השיח על האחר. השפה מתקשה למסור כאב וסבל גופני ולכן יש צורך ממשי באסטרטגיות שיח ואופני ייצוג ספרותיים חלופיים.

הנובלה "האם אתה רואה את מה שאני שומע" היא נובלה יוצאת דופן וחד-פעמית עד כה בספרות העברית. היא מתאפיינת ברטוריקה ייחודית, הן בשימושי הלשון והסגנון הן בשבירת התחביר, המבנה והארגון של הטקסט. זוהי פואטיקה פצועה של טקסט פצוע, שאינו מבקש רק למסור את תוכנה של כרוניקה הכאב והסבל במסכת העינויים, אלא גם להנכיח את הגוף בכאבו, כלומר לעשות קונקרטיזציה של מה שנחשב לבלתי ניתן לייצוג ולתיווך בשפה – הכאב. לא מדובר כאן אך ורק בניסיון להפר את קשר השתיקה ואת ההשתקה סביב העינויים; הטקסט עצמו הוא פעולה של התנגדות לעמידה מנגד אל מול "מה שלא יעלה על הדעת" ו"מה שהנייר אינו סובל", בבחינת ניסיון להפוך את שניהם לחומרים לעדות ולכתיבה ומכאן גם לחומרים שמזמנים הכרה בכאב של ה"אחר" וקבלת אחריות לגורלו.

הפרק הרביעי עוסק ברומן האוטוביוגרפי של לאה איני ורד הלבנון (2009). הרומן נסב על המלחמה של הגיבורה לנוכח מעשי האלימות המילולית והפיזית בביתה, ובכלל זה גילוי עריות, והכול בשעה שבספירה הציבורית מתרחשות מלחמות אחרות. ברקע הרומן שלוש מלחמות ישראל: מלחמת ששת הימים, מלחמת יום הכיפורים ומלחמת לבנון הראשונה. הרומן מייטיב לתאר את הקשרים בין המלחמות בספירה הפרטית למלחמות בספירה הציבורית ומבטא את מלחמתן הכפולה של הנשים ואת התגברות הסקסזים והאלימות בהשפעת המיליטריזם – בעיקר בשעת מלחמה. לצד זאת הוא מדגיש את אפשרויות ההעצמה של הגיבורה, את חתירתה לסובייקטיביות ואת הגשמת חלומה להיות סופרת.

כתיבה אוטוביוגרפית של גברים נחשבת בעלת ערך מייצג, כלומר כתיבה שמשקפת את ההוויה החברתית, התרבותית והלאומית, ולא רק את חייו האישיים של הגיבור; כתיבה אוטוביוגרפית של נשים, לעומת זאת, נחשבת פרטית וספציפית, ולכן אינה נחשבת לספרות מייצגת. ואולם ברומן האוטוביוגרפי של איני, ורד הלבנון, היא מייצגת את ההוויה החברתית, הלאומית והתרבותית בת-הזמן בישראל, ולא זו בלבד אלא מותחת עליה ביקורת חריפה באמצעות ערעור על מוסכמות הז'אנר ומתוך בדיקה ומתיחה של הגבולות שבין אמת לבדיה, בין עצמי לאחר, בין יחיד לרבים. יתר על כן, ברומן היא מאתגרת את הארכיטיפ של האחות הרחמנייה ומותחת ביקורת על הממסד הצבאי, על השיח הביטחוני ועל שפת המלחמה. כפי שנראה, הביקורת החמיצה את התמות הללו.

ספר זה, שעיקרו דיון וניתוח של יצירות פרוזה של נשים על מלחמה בספרות העברית, נושא אופי בין-תחומי ונוגע בסוגיות היסטוריות וסוציולוגיות לצד סוגיות שעניינן ספרות וכתיבת נשים על מלחמה. ביקשתי להעמיד את היצירות בהקשרים הרחבים של המציאות החברתית והפוליטית לא רק כדי לעמוד על נסיבות כתיבתן אלא גם כדי להבין את עומק ההשפעה האפשרי של היצירות הללו על המציאות. אני רוצה להאמין שהקריאה והפרשנות המוצעות כאן יהיו רלוונטיות לשיח התרבותי, החברתי והפוליטי על מלחמה בישראל, ולא רק לשיח שעניינו ספרות, ויתרמו להעשרתם. הספר מבקש לבטא את התפיסה שהספרות נכתבת מתוך החיים עצמם וחוזרת אליהם ואני מקווה שכך אכן ייקרא ויובן.

*

אני מודה מקרב לב לפרופ' איריס פרוש. תודה על שהיית לי למנחה בעבודת המוסמך ובעבודת הדוקטור, על השנים שליווית אותי, על שאפשרת לי להצליח ולטעות בדרכי וגם ידעת לכוון אותי, לייעץ לי, לתמוך בי ולדרבן אותי. את לי דגם לאשת רוח ולחוקרת המיטיבה לחבר בין הספרות לחיים ובין התרבות לפוליטיקה. למדתי ממך רבות על יושר, על עומק, על אכפתיות ועל אומץ. אלה הן מתנות אקדמיות כשם שהן מתנות אנושיות, ועל כך אני חבה לך תודה גדולה.

לאמי צביה, שבלעדי התמיכה הרגשית, הרוחנית והחומרית שלך לא היה המחקר הזה נשלם. תודה על החכמה, על הרגישות, על העמידה לצדי ועל היכולת להגיד מילה טובה כשהייתי זקוקה לה. תודה על האמונה שלך בי, ביכולות שלי ובמחקר שלי, גם בזמנים שהתקשיתי לעשות זאת.

לאחי אלי ולגיסתי רחלי, תודה על התמיכה, על ההבנה ועל החיבוק המשפחתי שהענקתם לי. לאחיני – יהונתן, עלמה ואיתמר – תודה על שהייתם סבלניים ועל שכיבדתם את המרווחים שבין מפגש משפחתי אחד למשנהו, כי "יעל כותבת דוקטורט".

למשפחת לוי – סולי, שמוליק, קובי, חלי אלין, בני ובנות הזוג והילדים – שתלכּוּם – על ההתעניינות, על האכפתיות ועל העידוד.

לחברים – שלצדי – יוני הופמן, ענבר, לימור, גלי ועפרי מעודד־דנון, ריני ג'קסון, הגר שפילר, ליבנת, נטע ואוריה בן־יעקב, עדה, מירב ויובל עשור, ולחברים – בקבוצת הקריאה הקווירית – עתליה ישראלי־נבו, יוסף מקייטון, עמי פומרנץ, טל (י) נתיבה־ברוך־וונר־שלום־נבו וגיתית שירה דהן – על שהכרתן־ם בחשיבות המחקר והמסע שיצאתי אליו וצעדתן־ם לצדי בסבלנות ובגאווה.

לדנה בן־זקן, על ההליכה המשותפת בשבילי האקדמיה, המחקר, החיים, הזוגיות והמשפחה, ועל כך שתמיד היית עבורי קודם כול חברת.

לרינה ברוך, על האהבה והסולידריות האין־סופיות ועל החברות האמיצה.

לנירי בוזגלו, על שיחות הגוף והנפש, על ההתבוננות, על השיעורים החשובים שלימדת אותי ועל האפשרויות לגדילה ולשינוי שהתעוררו בי בזכות כל אלה.

לאיסי שמש, על התשוקה המשותפת לשפה, על העזרה החשובה ועל האהבה הרבה שהרעפת עלי.

לערן צלגוב, על השיחות הטובות, על ההעזה לחלום יחד ועל הדחיפה להשתתף בפרויקט "שירה שחורה", הפרויקט שהפגיש אותי עם עוד מלחמות והוכיח לי שוב עד כמה "הכול קשור".

לחברים – בהוצאת רעב הבאר־שבעית, ובעיקר ליעלי דקל, על העבודה המשותפת ועל ההיכרות עם מלחמות קרובות ורחוקות.

לפרופ' מיכאל גלזמן ולד"ר אורית מיטל מהחוג לספרות באוניברסיטת תל אביב על ההיכרות עם ספרה של נתיבה בן־יהודה, 1948 – בין הספרות: רומן על התחלת המלחמה ועם סיפוריה הקצרים של אורלי קסטל־בלום על מלחמה בקורס מבוא לסיפורת. הרומן שלי עם ספרות מלחמה התחיל כבר אז, בשנה הראשונה של התואר הראשון באוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

למחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן־גוריון בנגב, ובעיקר לפרופ' יגאל שוורץ, לפרופ' נסים קלדרון, לד"ר בתיה שמעוני, לד"ר חנה סוקר־שווגר ולד"ר ענת וייסמן – על שנים שעבדתי לצדכן־ם ולמדתי מכן־ם, על ההתעניינות ועל הרצון הטוב לסייע לי לאורך הדרך.

לקבוצת סמינר התזה – לפרופ' איריס פרוש, לד"ר גיש עמית, לד"ר סבטלנה נטקוביץ, לד"ר מתן חרמוני, לד"ר רותם פרגר־וגנר ולדנה בן־זקן – על הלימוד המשותף והפורה.

לפרופ' הנרייט דהאן כלב, לד"ר עמליה זיו ולד"ר קתרין רוטנברג מהתכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בן־גוריון בנגב על השיחות המלמדות, על החברות ועל ההזדמנויות האקדמיות.

לד"ר אורי מור ולד"ר מאירה טורצקי מהמחלקה ללשון העברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, על שהייתן-ם מוריס-ות טובים-ות עבורי, ובעיקר על שנעשינו חברים-ות.

לקבוצת הקריאה שזכיתי להשתתף בה וללמוד רבות מחבריה: לפרופ' הנרייט דהאן כלב, לד"ר עמליה זיו, לד"ר קתרין רוטנברג, לד"ר לימור מעודד-דנון, לד"ר אבנר דינור, לד"ר רקפת אפרת לבקוביץ ולרומי אבנת.

לסטודנטים-ות בקורס שלי "נשים כותבות על מלחמה" – באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, במכללת ספיר ובמכון שכטר למדעי היהדות, על שאתגרתן-ם אותי והצגתן-ם זוויות חדשות של הנושא.

לחברות בפורום נשים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ולחברות בפורום הפמיניסטי במכללת ספיר, על ההזדמנות להביא בפניכן חלקים מהמחקר ולזכות לתגובות מאירות עיניים.

למשתתפים-ות במפגשים לא-אקדמיים על המחקר – לקבוצת הנשים של "הבית הגאה" בבאר שבע, לעמותת "זוכרות" ו"למולתקא-מפגש", בית תרבות ערבי-יהודי בנגב – על שהעליתן-ם מחשבות לא רק ספרותיות ולא רק אקדמיות על המחקר.

לעומרה, זוגתי, תודה על שהיית שם בכל המנעד שבין רגעי השבירה והעצב לרגעי ההתעלות והשמחה ועל שהצלחת להכיל את כל התלאות, את כל ההרפתקות, את כל הכאבים ואת כל הזיקוקים. תודה על הרגישות העצומה שלך ועל שתמיד הצלחת לראות אותי תחת ערימת הספרים, הררי הניירת ומבול המילים. לימדת אותי לשוב ולמצוא את עצמי כשאבדה לי הדרך, והייתי מאושרת להיווכח בכל פעם מחדש שאת שם אֶתִי, ועד כמה אין הדבר מובן מאליו. הזוגיות אֶתְךָ לאורך שנות המחקר הבהירה לי מחדש מהי משמעותן של אהבה, של אמונה, של נתינה ושל אסירות תודה.

ואחרון חביב – תודה למעיין, בני הבכור, שהעניק לחיי אהבה רבה, שִמְחָה ואת חדות הגילוי. בואך לעולם בישורת האחרונה של המחקר הפיח בו חיים חדשים והעניק לו חשיבות מיוחדת. משעה שנהייתי לאִם נוספה משמעות לתקווה: "וְכִתְּתוּ חֶרְבוֹתֵם לְאֵתִים וְחַנִּיתוּתֵיהֶם לְמִזְמוֹת, לֹא יִשָּׂא גוֹי אֶל גּוֹי חֶרֶב, וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד מִלְחָמָה".

"מה את מבינה?!" - נשים ומלחמה

לימדו אותנו לא לשאול את השאלות הטובות. "שאלת שאלה לא טובה", אמרו לי הרבה פעמים. מה זה שאלה לא טובה? משפט התאום למשפט "זה יותר מורכב ממה שאת חושבת". לימדו אותנו לא לשאול מה שנראה לנו הכי טבעי לשאול. למשל, למה בטלוויזיה יש מלחמה וכל הזמן רואים רק גברים? מה, המלחמה הזאת היא לא גם שלנו?

גולן-עגנון, איפה אני בסיפור הזה, עמ' 155

שרטוט כללי ולא מורכב של הקשר בין מלחמה למגדר נראה כך: לכל אורך ההיסטוריה נתפסה המלחמה כפעילות שמשתתפים בה גברים, ואילו נשים מודרות ממנה. המלחמה מייצרת חלוקת תפקידים בינרית: הגברים לוחמים ומגנים בחזית; הנשים זקוקות להגנתם וממתינות בעורף לשובם. לפיכך המלחמה משמשת אתר שמבנה ומגדיר את הגבריות והנשיות: גברים מבטאים את גבריותם בהשתתפות פעילה במלחמה, ואילו נשים מבטאות את נשיותן בשמירה על משק הבית ועל הילדים, ומצופה מהן גם להעלות את מורל הגברים בשדה הקרב.¹

חלוקת התפקידים הבינרית, שעל פיה גברים נמצאים בחזית ונשים נמצאות בעורף, עתיקה כימי האנושות. בהיסטוריה העתיקה תיאורי מלחמות רבים שהעילה לפריצתן היא נשים. הרודוטוס, אבי ההיסטוריונים, בן המאה ה-5 לפנה"ס, מתאר את חטיפות הנשים ומעשי האונס שהובילו למלחמות פרס ויוון; על פי תיאוריו פרצה מלחמת טרויה בעקבות חטיפת הלנה, אשת מנלאוס מלך ספרטה, והמלחמה בין אלבה לרומא פרצה בשל חטיפת הסבינות בידי הרומאים בימי רומולוס. גם במקרא נזכרות נשים כעילה לסכסוכים ולמלחמה.² במקרא, ובהיסטוריה העתיקה ככלל, הזיקה הישירה בין אלימות למין נראית טבעית ומובנת מאליה.³ הצורך הזה

1 ראו את המאמר המכונן של ג'ואן סקוט, "מגדר: קטגוריה שימושית לניתוח ההיסטוריה" (1986), שהיא משרטטת בו בבהירות את הקשר בין מלחמה למגדר. על הקשרים בין מגדר להיסטוריה ראו: Scott, *Gender*.

2 רייך, **נשים כעילה לסכסוך**. רייך סוקרת 17 סיפורים מקראיים שהאישה מוצגת בהם כמעוררת הקונפליקט שבגללו סכסוכים ומלחמות פורצים.

3 Keefe, "Rapes of Women", p. 81

לתאר נשים כעילה למלחמות, גם אם לעתים יש למלחמות סיבות אחרות, מראה שהקשרים בין מלחמה למגדר – וביתר שאת בין מלחמה ובין נשים – עמוקים מכפי שנראה במבט ראשון.

ואולם הזיקה בין נשים למלחמות אינה מתמצה בכך. נשים אינן רק עילה למלחמות; לא פעם הן עצמן מתגייסות לצבא ומשרתות בתפקידים תומכי לחימה. מקצתן אף משתתפות השתתפות פעילה בלחימה. הדימוי הארכיטיפי המיתולוגי של האישה הלוחמת הוא האמזונה. האמזונות תוארו כעם של נשים לוחמות בחברה המבוססת על שלטון נשים ועל שעבוד גברים. במיתולוגיה מסופר שהאמזונות כרתו את שֵׁד ימין מכיוון שהוא הפריע להן לירות בחץ וקשת. המחזאי היווני אייסקילוס כינה אותן "האמזונות הלוחמות, שונאות הגברים". הדימוי של האמזונות בתרבות מוסיף לשמש, על פי רוב בפיהם של גברים, לתיאור פמיניסטיות מיליטנטיות ולסביבות ששואפות לתפיסתם להיפטר מגברים ולדכא אותם. גלגולו של דימוי האמזונות מעיד על שנשים ומלחמה נשאר שני מושגים קוטביים שמוציאים זה את זה, ולכן נשים לוחמות היו ועודן תופעה יוצאת דופן התובעת דיון והתייחסות מיוחדים.

העיסוק בנשים לוחמות כדמויות היסטוריות חריגות זימן שתי תגובות קוטביות: האחת – הערכה ואף הערצה לאומץ לבן ולנחישותן של הנשים, בעיקר מכיוון שפעמים רבות נדרשו הנשים למאמץ כביר כדי להילחם, ובמקרים מסוימים הן אף סיכנו את חייהן כדי להצטרף לשורות הלוחמים. התגובה השנייה – גינוי של הנשים הלוחמות והאשמתן בגבריות. עוד הוטח בהן שהן אינן נשים אמתיות ואף מופקרות מבחינה מינית. כך או כך, קיומן של הנשים הלוחמות כמעט לא שינה את חלוקת התפקידים המגדרית המקובלת בשעת מלחמה, ואפילו סייע להכחיש את פועלן של נשים לא לוחמות בשעת מלחמה והאפיל על חוויותיהן.

האנתרופולוגית קרולין נורדסטרום ביקשה לבדוק מהי בדיוק אישה לוחמת, שכן נשים, בין שהן לובשות מדים ונלחמות בשדה הקרב ובין שאינן עושות כן, ממלאות תפקידים מרכזיים במלחמה: הגנה, שיקום, עבודות במשק הבית ומחוץ לו, טיפול בילדים ועוד. מחיקת הפעולות הללו או העמדתן כאופוזיציה ללחימה מנציחה את הדרתן של נשים מההיסטוריה של המלחמות ומהשיח עליהן. זאת ועוד, נורדסטרום מראה שאף שישנן תיאוריות רבות על מלחמה מבית מדרשם של אנשי צבא, ביטחון ואסטרטגיה, אין תיאוריה אחת שעולה בקנה אחד עם המחקר האתנוגרפי שערכה באזורי מלחמה רבים בעולם. באזורים אלו אין הנשים מחכות בעורף לשובם של הגברים מהקרב, אלא נלחמות ללא הרף בתוך ביתן ומחוץ לו כדי לקיים את עצמן בשעת מלחמה: "נשים שהן במוקד אלימות פוליטית ואינן חלק מצבא רשמי אכן נלחמות, במדים או בלעדיהם"⁴. נורדסטרום טוענת שהנשים נבגדות בשעת מלחמה:

בוגדת בהן התקשורת שאינה מדווחת על מצבן אלא מתמקדת בדיווחים משדה הקרב, ובוגדים בהן מלומדים ותיאורטיקנים שעוסקים באלימות פוליטית ולכן ממשיכים להתמקד בצבא ובמדיניות, מוקדי הכוח של הגברים. לדברי נורדסטרום זו אינה שתיקה מקרית אלא שתיקה פוליטית ואידיאולוגית.⁵

הדיונים על שירות נשים בצבא ועל השתתפותן בקרב מטשטשים את המציאות. להיות אישה באזור לחימה משמעו להיות בחזית. הייצוגים התרבותיים של המלחמה יצרו דימוי של המלחמה כפעולה של לחימה בלבד. בשעה שנורים כדורים בשדה הקרב, כשחיילים נפצעים והגופות נערמות, קל לשכוח שיש נשים חיות שדואגות ליקיריהן ועסוקות במציאת מזון ובגדים, מקום ללון בו, מקום עבודה וכדומה. על רקע מציאות זו יש לא מעט נשים לוחמות: אישה שקונה נשק כדי לירות במי שמאיימים על ביתה, עיתונאית שמסכנת את חייה בחזית כדי לסקר את המלחמה, אישה שמספקת שירותי רפואה חיוניים לפצועים, אישה שיוצאת מביתה בשעת עוצר או הפגזה כדי להביא מזון ואספקה ועוד.⁶ תפיסה חשובה זו של נורדסטרום אפשרה להתבונן בפועלן ובחוויותיהן של נשים במלחמה ולהרחיב את הקטגוריה של השתתפות במלחמה ושל לחימה כך שתכלול גם את העורף האזרחי. הבחנות אלו חשובות מאין כמוהן להבנת תפקידה ומאפייניה של ספרות המלחמה האזרחית שכתבו נשים, שהיא מעניינה של ספר זה.

החוקרת הפמיניסטית בטי רירדן טוענת שסקסיזם ומנגנון המלחמה נובעים ממבנה פטריארכלי סמכותי אחד. מבנה זה המציא את המלחמה ומעוניין בקיומה כדי לשמור על הסדר החברתי, המאדיר עליונות גברית. מנגנון המלחמה הוא שאחראי לדבריה להעלמתן של נשים ממלחמות והוא תלוי בנכונות של הרוב לתמוך בו – אם מתוך אמונה ואם מתוך פחד, בעיקר מפני סכנה חיצונית.⁷

עוד אומרת רירדן שעם הזמן השתנו היחסים שבין המעמד החברתי של נשים למוסד המלחמה – אט־אט הכירה הקהילה הבין־לאומית בצורך לעמוד על דיכווין ואפלייתן של נשים ובעיקר בצורך להביא לידי שיפור המצב. עם זאת, חוץ מאותן פמיניסטיות שהאירו את הקשרים שבין סקסיזם למיליטריזם, רק מעטים נדרשו לדבריה לקשרים שבין פטריארכליות למלחמה ולזיקה של שתיהן למוסדות החברתיים המזינים אותן ובמרכזם מוסדות החינוך. רירדן סבורה שדה־מיליטריזציה של החינוך חיונית למיגורן של הפטריארכליות והמלחמה גם יחד וקוראת "להכללת סוגיות כגון מגדר ושלוש בתכנית הלימודים, לנקיטת נקודת מבט מגדרית בשיח הביקורתי ולקריאת תיגר על התפקיד שיש למדינה ולחינוך

5 שם.

6 שם, עמ' 404.

7 Reardon, *Sexism and the War System*, pp. 10-11

בהנצחת המלחמה ובהרחקתן של נשים ממוקדי הכוח הציבוריים ומנגישות שווה להטבות בחברות אלה.⁸ כפי שנראה, הקשרים בין פטריארכליות, סקסיזם ואלים ובין מיליטריזם מוארים באור ביקורתי גם ביצירות הספרות הנדונות בספר זה.

פמיניזם, פטריארכיות ופציפיזם

נשים מעולם לא זוהו עם פציפיזם. במידה מסוימת ההפך הוא הנכון. נשים זוהו, ועודן מזוהות, עם פטריארכיות. מספר הנשים שתמכו ותומכות במלחמה גדול ממספר הנשים שהתנגדו ומתנגדות לה. מראשית העת החדשה מזוהות הנשים עם האומה וזיהוי זה החדיר בהן את רוח הפטריארכיות. תפקידן כנשים היה בין השאר לתמוך בבני זוגן הלוחמים, ותפקידן כאימהות היה לחנך את ילדיהן להיות לוחמים בעתיד.⁹ תולדות הקשרים בין פמיניזם לפטריארכיות ובין פמיניזם לפציפיזם, שיתארו להלן, חושפים כמה מהנחות היסוד המגדריות, החברתיות והפוליטיות של הקשרים בין נשים ובין מלחמה.

בשנים שלפני מלחמת האזרחים בארצות הברית, בזמן המלחמה וגם לאחריה, ניכרת בשיח האנגלו-אמריקני הבניה מגדרית של פטריארכיות. "פטריארכיות נקבית" (Female Patriotism) נתפסה כהתנהגות מכוונת מגדר של נשים בשעת מלחמה ונאמנות לאומה נחשבה לאינסטינקט מוסרי טבעי של נשים. אותה "פטריארכיות נקבית" קיבלה ביטוי בספרה הביתית: תפירת גרביים וכיסויי ראש לחיילים, הכנת חבילות מזון, כתיבת מכתבים ושליחתם לחזית ועוד. השיח הציבורי הדגיש את חשיבות תמיכתה של האישה בבן זוגה או בבנה המגויסים למלחמה.

"מה נשים יודעות על מלחמה?", נשאל בסיפור הקצר "נשים במלחמה" שפורסם בעיתון האמריקני *The Flag of Our Union* בינואר 1865. "מה אין הן יודעות?" הייתה התשובה, וכך נכתב בהמשך הדברים: "נשים יודעות על מלחמה כיוון שהן מי שלחשו ליקיריהן: 'לכו', הן מי שחיכו לשוא למכתב שלא הגיע,

8 רירדן, "סקסיזם ומנגנון המלחמה", עמ' 59-60. מאמרה של רירדן בתרגומו העברי הופיע באסופה **מיליטריזם בחינוך** בעריכת חגית גור (בבל 2005). האסופה יוחדה לחשיפה של הביטויים השונים של המיליטריזם בחינוך, הן המוסדי הרשמי, הן המשפחתי והן התרבותי והתקשורתי. הנחת המוצא של הספר היא שתהליכי החברות והחינוך בישראל מכשירים ילדים וילדות לראות במלחמה מצב נורמלי נתון ולתת עדיפות לפתרון קונפליקטים בכוח ואלים. על כן יש לפתח נקודת מבט ביקורתית ולשקוד על דרכי למידה חלופיות ועל מערכות יחסים חדשות בין המגדרים ובין העמים, בעיקר אלה המוגדרים איבים.

9 ראו למשל: מוסה, "איזה מין אישה"; Yuval-Davis, "Woman and Nation"; Walby, *Gender & Nation*.

שחיפשו בעיניים מוצפות דמעות את שמות אהוביהן ברשימות הלוחמים. תנו לבתים שהתרוקנו, ללבבות השבורים, לאבל וליגון לענות על השאלה מה נשים יודעות על מלחמה".¹⁰ הקשר של הנשים למדינה לא התבסס על היותן אזרחיות כמו הגברים אלא על ההנחה שהן אֶ-פוליטיות ואלטרואיסטיות. כלומר הקשר שלהן עם המדינה התבסס על זיקתן לגברים, שבהם הן תמכו וטיפלו.¹¹ עם זאת, באותן שנים עצמן, באמצע המאה ה-19, החלו להירקם גם הקשרים בין פמיניזם לפציפיזם. קשרים אלו התפתחו לצד המאבק הסופרג'יסטי על זכות ההצבעה, אבל לא היו בהכרח מובנים מאליהם אלא היו מושא לוויכוחים ולביקורת. פמיניסטיות פציפיסטיות חזרו ונתקלו בזיהוי הבעייתי בין נשים לשלום ומכאן בין גברים למלחמה: ככל שהתרבות פטריארכלית יותר כך משתכללים המנגנונים החברתיים המעצימים גברים, גבריות ומלחמה כאנטיית לנשים, נשיות ושלום.¹² אחד הניסיונות המאורגנים הראשונים למחאה פמיניסטית-פציפיסטית נעשה בקונגרס השלום במינכן בחורף 1898-1899. במאי 1899 נערכה הפגנת השלום הבין-לאומית הראשונה של נשים ב-18 מדינות בעת ובעונה אחת.¹³ ואולם גם אם נראה שהפמיניזם עלה כאן על דרך המלך הפציפיסטית, הרי ב-1911 קמה הפעילה וההוגה האנרכיסטית אמה גולדמן והזכירה שאף שנשים נפגעות ממלחמות אין בכך כדי למנוע אותן מלהיות פטריוטיות לאומניות, ואפילו פשיסטיות, הרחוקות מרחק רב מפציפיזם:

אותה מפלצת שאינה יודעת שובעה, המלחמה, שודדת מן האישה את כל מה שיקר לה ואהוב עליה. היא תובעת ממנה את אֶחיה, מאהביה ובניה, ובתמורה מעניקה לה חיים של בדידות וייאוש. ובכל זאת האישה היא התומכת הנלהבת ביותר והמאמינה האדוקה ביותר של אלוהי המלחמה. היא זו שמטפסת ללבבות ילדיה את אהבת הכיבוש והכוח. היא זו הלוחשת על אוזני זאטוטיה שירי הלל למלחמה, ומנענעת את עריסת התינוק הנרדם לצלילי החצוצרות וקולות הרובים. האישה היא גם זו המכתירה את המנצח בשובו משדה הקרב. וכל אותה עת האישה היא זו המשלמת את המחיר הגבוה ביותר לאותה מפלצת שאינה יודעת שובעה, למלחמה.¹⁴

בראשית התפתחותה של החשיבה הפמיניסטית נכשלו פמיניסטיות רבות בהבנת הקשר שבין אלימות של גברים נגד נשים ובין מיליטריזם. פעמים רבות לא

Fahs, *Civil War*, p. 148 10

Attie, *Patriotic Toil*, p. 30 11

Goldstein, "War and Gender", p. 112 12

גלבלום, "נשים בזמן מלחמה ושלום", עמ' 15-16. 13

גולדמן, "זכות הצבעה לנשים", עמ' 62. 14

נעשה הקישור בין השניים מכיוון שנשים שהתנגדו לאלמות לא התנגדו לעמדות מיליטריסטיות ואף תמכו בהן. המדינה והצבא מגייסים נשים ואימהות להיות סוכנות של גיוס ולסייע בהעלאת מורל החיילים. הן עוברות תהליך של מיליטריזציה ופטריויזם וזכות לכאורה לקול שווה ולמעמד שווה בחברה. אבל למעשה, כפי שטוענת סינתיה אנלו (Enloe), חוקרת מרכזית של פמיניזם ומיליטריזם, המיליטריזם מחזק גברים ומעצים את הפריבילגיות שלהם ואינו מקדם נשים.¹⁵

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה התנגדה אמה גולדמן לגיוס לצבא ובשל כך נאסרה לשנתיים וגורשה מארצות הברית. אבל גולדמן לא ייצגה מגמה רווחת. המלחמה עימתה פמיניסטיות לא רק עם סוגיות מגדריות, על רקע היותן נשים, אלא גם עם לאומיות, מיליטריזם ואינטרנציונליזם. רוב הפמיניסטיות העדיפו נאמנות לאומית פטריוטית מפציפיזם ומסולידריות נשית אוניברסלית. גם תנועה פמיניסטית רדיקלית כמו זו שהייתה בבריטניה הפכה מתנועה שמותחת ביקורת על הליברליזם הלאומי לתנועה מיליטנטית פרו-מלחמתית.¹⁶

תעמולת המלחמה פנתה אל נשים מעל גבי כרזות וציוותה עליהן לשלוח גברים למלחמה: "נשות בריטניה אומרות - לָךְ! מי שלא עשו זאת ספגו ביקורת: "כאשר תסתיים המלחמה ומישהו ישאל את בעלך או בנך מה הם עשו במלחמה, האם הוא ייאלץ להשפיל ראשו מפני שלא הרשית לו ללכת?".¹⁷ נשים רבות נהנו בזמן המלחמה ממוביליות מעמדית וכלכלית כשנענו לצו הפטריוטי ומילאו את מקומם של הגברים בבתי החרושת, במשרדים, מאחורי ההגה ומאחורי הדלפקים. אבל לא תמיד זכתה התגייסותן זו להערכה לאחר המלחמה. אמנם בכמה מדינות קיבלו הנשים זכות הצבעה, אבל לרוב נאלצו לחזור לספירה הביתית ולתפקידים המסורתיים שמילאו קודם למלחמה. היחסים המגדריים לא השתנו וההיררכיות הקיימות עמדו בעינין. הביטוי "ככל שהדברים השתנו במלחמה, כך נשארנו כפי שהיו" נעשה אחד הביטויים הנפוצים המביעים עמדה זו.¹⁸

גם פמיניסטיות סוציאליסטיות - אף שהתנגדו למלחמה האימפריאליסטית - לא הביעו התנגדות עקרונית למלחמה. רק פמיניסטיות מועטות דבקו בפמיניזם פציפיסטי אינטרנציונליסטי והן נאלצו להתמודד עם מתקפות קשות ואף עם האשמות בבגידה.¹⁹ בדצמבר 1914 פורסם בגרמניה מניפסט לקידום פעילות פמיניסטית פציפיסטית אינטרנציונליסטית בשנות המלחמה, וזו לשונו:

15 אנלו, מצוטט אצל צפי סער, "אמהות מגויסת" (ריאיון עם סינתיה אנלו), הארץ, גלריה, 22.12.2005.

16 מלמן, "להפוך את המלחמה להיסטוריה", עמ' 19.

17 בית אל, "גברים, גבריות ומלחמה", עמ' 116.

18 מלמן, "להפוך את המלחמה להיסטוריה", עמ' 20.

19 גלבלום, "נשים בזמן מלחמה ושלום", עמ' 16.

מלחמה שכמותה לא ידענו בתקופות הברבריות ביותר משתוללת ברחבי העולם התרבותי. אנו שאין לנו כל חלק במלחמה, בהרס, ברצח ובקטל הזה [...] נקראות להיות נושאות התרבות האמתית. אנו הנשים איננו ספוגות בשנאת-עמים [...] אנו מושיטות יד לנשות כל האומות שחושבות כמונו. אנו מאוחדות בתחושה עזה שעלינו הנשים מוטלת השליחות להוביל את העמים אל מחוץ למצב שבו כל חוק נרמס. ולכן – פנו את הדרך לנשים בכל התחומים, למען תתעצם השפעתן.²⁰

באפריל 1915 התכנס לראשונה קונגרס הנשים הבין-לאומי לשלום כדי להגשים שלוש מטרות עיקריות: להביא לסיום מלחמת העולם הראשונה, למחות על מצב הנשים בזמן המלחמה ולמנוע מלחמות בעתיד. כחלק מן ההכנות לקונגרס פורסם כרוז אנטי-מלחמתי שקורא לנשים לאחד כוחות ולתמוך בפציפיזם: "נשות אירופה, מדוע לא נשמע קולכן? האם אתן טובות רק בגילוי סבלנות וסבל? [...] נסו לפחות לשים מקל בגלגלי המלחמה רוויי הדם, ועשו זאת בצורה אמיצה ואנושית, כיאה להיותכן נשים".²¹ אחת הדרכים שהוצעו למניעת מלחמות הייתה להבטיח זכות בחירה לנשים ולאפשר להן להתבטא ולהשפיע בנושא מלחמות, כלומר להביא לידי שיתופן של נשים בפוליטיקה ובמוקדי קבלת ההחלטות המדיניות, החברתיות והכלכליות.

שתי גישות מובילות אפיינו את הדיונים בקשר שבין נשים לפציפיזם: הפמיניזם המהותני והפמיניזם ההבנייתי. הפמיניזם המהותני מניח שהאישה מטבעה נותנת חיים ומורגלת בטיפול באחר ולכן היא שואפת לפתור סכסוכים בדרכי שלום ולא באלימות. על פי גישה זו, נשים פציפיסטיות מטבען. גישה זו זכתה לתמיכת מרבית הפמיניסטיות. הפמיניזם ההבנייתי, לעומת זאת, גורס שנשים אינן שוחרות שלום מטבען אלא נוטות להיות כאלה בעקבות תהליכי חברות. תהליכי חברות מחזקים בנשים את הנטייה לפציפיזם ובגברים הם מחזקים תחרותיות ואלימות, שהן תכונות שמקדמות מלחמה.²²

בספרה החשוב ומעורר המחלוקת **השיבה אמהית: לקראת פוליטיקה של שלום** משלבת הפילוסופית הפמיניסטית שרה רודיק את הפמיניזם המהותני והפמיניזם ההבנייתי. היא מתמקדת בתפקיד המגדרי שמקצה החברה לנשים, קרי: אימהות, ומראה כיצד אימהות ומלחמה עומדות בסתירה: אימהות מתחילה בלידה ומבטיחה חיים, ואילו מלחמה מצדיקה מוות מאורגן ומכוון. אימהות שומרות על ילדיהן ומטפחות את גופם ואת נפשם ואת תודעתם, ואילו מלחמה מעמידה את

20 מצוטט בתוך גלבלום, **עד שהאנושות תשתחרר**, עמ' 115 (בתרגומה של אמירה גלבלום).

21 שם, עמ' 116.

22 שם, עמ' 14.

גופם, את נפשם ואת תודעתם של החיילים בסכנה כדי להגשים יעדים צבאיים ולהשיג ניצחון. אימהות מגנות על ילדיהן מפני סכנות, ואילו מלחמות מעמידה אותם בסכנה.²³ רודיק מציעה להעתיק את תפקיד האם כלפי ילדיה לכלל החברה, כלומר להעמיק את פרקטיקות הטיפול, החמלה, ההקשבה, האהבה, כוח העמידה והפייסנות כדי לכוון חברה שוחרת שלום ולא אלימה. בזכות עבודת האימהות נשים נוטות לשלום יותר מגברים, ולכן גם לגברים יש פוטנציאל להיות פציפיסטיים אם יאמצו פרקטיקות אימהיות. כיום, בשל חלוקת התפקידים המגדרית בחברה, הנשים ממלאות על פי רוב את תפקיד האימהות, ולא הגברים, ולכן הן מקושרות עם פציפיזם יותר מגברים.²⁴

המחקר על נשים ומלחמה

"להחזיר את הנשים להיסטוריה, ולהחזיר את ההיסטוריה שלנו לנשים"

Kelly, "The Social Relations of the Sexes", p. 823

את הצעדים הראשונים שנועדו "להכניס את הנשים להיסטוריה" עשו היסטוריוניות אנגליות ואמריקניות עוד בתחילת המאה ה-20, אלא שפועלן נדחק והושתק. העניין המחודש בחקר נשים בהיסטוריה התעורר שוב בסוף שנות השישים של המאה ה-20, בד בבד עם עליית הגל השני של הפמיניזם.²⁵ הכנסתן של הנשים להיסטוריה הייתה מסובכת וכשהדבר נגע לענייני מלחמה היא הייתה מסובכת עוד יותר. ההיסטוריונים לא קיבלו כמובן מאליו את הצירוף של חקר מלחמות ושל נשים ושני התחומים נתפסו סותרים, שכן ברוב החברות הודרו נשים כאמור מצבאות וממלחמות. משום שנשים לא חוילו, הן לא נחשבו אזרחיות במובן הפוליטי. היעדרותן מהמחשבה הפוליטית הטביעה את חותמה גם על חקר ההיסטוריה והנשים נתפסו כיצורים אפוליטיים ולא היסטוריים. החיבור בין היסטוריה של נשים לחקר מלחמות נעשה לראשונה בשנות השבעים של המאה ה-20, וביתר שאת בשנות השמונים, עם התבססותה של ההיסטוריה החברתית. ההיסטוריה החברתית ביקשה לחשוף ולמפות שטחים שלא נחקרו, כגון פועלן של נשים במלחמת האזרחים בארצות הברית בתפקידי אחיות, השתתפותן כסייעות

Ruddick, *Maternal Thinking*, p. 148 23

שם, עמ' 182-183. ראו גם "A Feminist Peace Politics". Idem. ספרה של רודיק זכה לשבחים, אבל גם לביקורת. ראו למשל Johnston & Sapiro, "Feminist Consciousness and War". 24

גלבלום, "מגדר והפוליטיקה של ההיסטוריה", עמ' 453. 25

בחילות העזר הבריטיים במלחמת העולם הראשונה והיבטים כלכליים וחברתיים בחייהן של נשים לא לוחמות.²⁶

מחקרים שהחלו להתפרסם בשנות השמונים של המאה ה-20 הדגישו שלמרות התפיסה המקובלת עד אז - שהמלחמה אדישה לשאלות מגדר - מלחמה היא לאמתו של דבר אחת הפעולות האנושיות הממוגדרות ביותר.²⁷ ניתוחים מגדריים של מלחמה הראו שהפעלת אלימות ממוסדת ומאורגנת בשעת מלחמה נזקקת להבניות מגדריות מסוימות ולשימורן: הגברים נלחמים בחזית כדי להגן על הנשים, ואילו הנשים מחכות בעורף לחזרתם.²⁸ השפעתו של המחקר על נשים ומלחמה לא התבטאה רק בהרחבת הידע התיאורטי והאקדמי בנושא ובהדגשת ההיבטים המגדריים של המלחמה אלא גם בהעלאת המודעות של נשים לכתיבה ולתיעוד של חוויותיהן במלחמה מתוך הבנה שאם הן לא יעשו זאת איש לא יעשה זאת במקומן. נשים הבינו שכתבתן יכולה לאתגר את המובנים המסורתיים של המלחמה, ושהמלחמות שהן לוחמות בספרה האישי והביתית - הישרדות פיזית, כלכלית, אינטלקטואלית ורגשית - קשורות למלחמות בספרה הציבורית.²⁹

ההיסטוריונית ניקול אן דומברובסקי מראה שמחקרים רבים על נשים ומלחמות עוסקים במקומן של נשים בצבא ובהשתתפותן בלחימה בשדה הקרב. במחקרים הללו נשמעות לא אחת טענות של פמיניסטיות ליברליות אשר שוללות נחיתות ביולוגית של נשים לעומת גברים כדי להפריך תפיסות מהותניות של שני המינים. לכן נשמעות פעמים רבות קריאות להגביר את השיתוף של נשים בצבא ובמערך הלחימה. דומברובסקי גורסת שהטענות הללו מכילות מבלי משים תפיסות מהותניות בדבר עליונותן המוסרית של נשים על גברים מתוך הנחה שנשים הן מטבען הומניות יותר מגברים ונוטות לפתור סכסוכים בדרכי שלום. מכאן קצרה הדרך לדיונים הרבים בדבר יכולתן של נשים לשנות את המוסדות ואת הפרקטיקות של הצבא, אם רק תינתן להן הזכות להשתתף בהם השתתפות פעילה יותר.³⁰

הדיון המחקרי נמצא חסר בשעה שהוא מתמקד באופנים שנשים יכולות לשנות את הצבא בלי שהוא דן באופנים שבהם הצבא משנה את הנשים ומבנה את זהותן. נשים, לדעת דומברובסקי, הפנימו - מרצון או מכורח - את האתוס הצבאי. כיצד יכולות נשים להשתתף במעשים שיש בהם אלימות וגורמים עוולות לאוכלוסייה אזרחית? והרי במסווה של אידיאולוגיה צבאית נפגעות נשים מפשעי מלחמה

26 מלמן, "להפוך את המלחמה להיסטוריה", עמ' 21.

27 Cooke and Rustomji-Kerns, "Introduction", p. 1

28 Cooke, "Retelling the War Myth", p. 177

29 Dombrowski, "Women's Relationship to Combat", pp. 2-3

30 שם, עמ' 4-5.

ספציפיים המופנים כלפיהן, דוגמת אונס וסחר מיני? דומברובסקי קוראת לערוך מחקר שלא יראה לנגד עיניו רק את שוויון ההזדמנויות כערך אבסולוטי ויבקש להיאבק אפוא על הכנסתן של נשים לשורות הצבא ולמערך הלוחם, אלא יתמודד עם סוגיית המיליטריזם בחברה ובתרבות ויבקש למצוא לה חלופות.³¹

גם סינתזה אגלו עומדת על האופן שבו תפיסות עולם מיליטריסטיות משפיעות על חייהם של אזרחים במדינה, ובעיקר על נשים. אגלו מבחינה בין שני מושגים המסייעים לפיתוח דיון על מלחמה ומגדר: מיליטריזם – אידיאולוגיה שבמרכזה ניצבים הצבא והמלחמה; ומיליטריזציה – הפצת האידיאולוגיה המיליטריסטית על ידי העצמת תפקידו החברתי של הממסד הצבאי, קבלת המלחמה והשגרתה בחיי היום-יום, היענות לנורמות ולערכים הצבאיים ותפיסתם כבעלי חשיבות עליונה וכדרך טבעית ולגיטימית לפתרון בעיות מדיניות. אגלו עוסקת בדרכים השונות שבהן נשים מושפעות במישרין ובעקיפין מהאידיאולוגיה המיליטריסטית, החל במישור התרבותי וכלה במישור הכלכלי. עניינים שמתבקש לראותם כמושפעים מהאידיאולוגיה המיליטריסטית, כגון אלימות, גזע, הרואיות וביטחון, נדונים לצד עניינים "נשיים" לכאורה, כגון נישואים, אפנה וכביסה. כל אלה יוצרים תמונה מקיפה של חיי היום-יום הנצפית מבעד למשקפי המיליטריזם.³²

בישראל השיח המחקרי על נשים ומלחמה נוטה להתמקד בהיבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים של הנושא ועוסק בשלושה תחומים עיקריים: שירות נשים בצה"ל, השפעת המלחמה על נשים ותנועות מחאה של נשים. בתחום הראשון אפשר לציין את מחקריהן של איריס ג'רבי³³ ושל דפנה יזרעאלי,³⁴ את ספרה החשוב של אורנה ששון-לוי על חיילות בתפקידים קרביים,³⁵ וכן את חיבורם של ברוך נבו ויעל שור.³⁶ חשוב להדגיש שרוב המחקרים הפסיכולוגיים והסוציולוגיים מתמקדים בחקר החיילים הלוחמים וממשיכים להתעלם כמעט לחלוטין מחיילים בעלי תפקידים אחרים, ובכלל זה גם מחיילות. למעט מספר מצומצם של מחקרים, רוב הפרסומים אינם דנים ביחידות הלא לוחמות. וכאשר חוקרים את סוגיית הנשים וצה"ל, על פי רוב הניתוח מתמקד בקרבה או במרחק מהלוחמים או מהלחימה.³⁷ בתחום השני אפשר לציין את המחקרים של חנה הרצוג³⁸ ושל זהבה סולומון, אבי

31 שם, עמ' 5.

32 Enloe, *Maneuvers*, pp. 2-3

33 ג'רבי, מעמד האישה.

34 יזרעאלי, "מגדור".

35 ששון-לוי, זהויות במדים.

36 נבו ושור, נשים בצה"ל.

37 רוזנהק, ממן ובן-ארי, "הסוציולוגיה של חקר צבא", עמ' 201-202.

38 הרצוג, "המשפחה הלוחמת".

בלייך ומרק גלוקופף,³⁹ ואת האסופות שהתפרסמו בתמיכת אשה לאשה - מרכז פמיניסטי חיפה.⁴⁰ בתחום השלישי בולטים המחקרים של דניאלה מנסבך⁴¹ ושל מירב אמיר⁴² על פועלה של תנועת מחסום WATCH, מחקרים של שרה הלמן ותמר רפפורט על תנועות מחאה של נשים, ובעיקר על נשים בשחור,⁴³ ספרה של תמי יעקבי⁴⁴ וכן מחקרים על פועלן של נשים פלסטיניות בארגוני שלום.⁴⁵

אישה שתחום המחקר האקדמי שלה הוא מלחמות מתמודדת עם השתייכותה לתרבות שמגדירה את המלחמה כמאפיין מובהק של גבריות וכאתר שיח בלעדי של גברים. לכן היא צפויה לזכות לקבלת פנים צוננת למדי עם כניסתה לתחומיו של השיח על מלחמה. עדנה לומסקי-פדר, שחקרה את תפיסת המלחמה בסיפורי חיים של גברים ישראלים שלחמו בעת שירותם הסדיר במלחמת יום הכיפורים,⁴⁶ מעידה על יחס זה במאמרה "אישה חוקרת מלחמה: זרה בעולם של גברים" (1996), שבו היא מתארת את עמדתה האמביוולנטית למלחמה ואת יחסי הקרבה והזרות שלה עמה. לומסקי-פדר ניגשה למחקר מתוך עמדה של היכרות עם המלחמה: גם היא, כמו ישראלים רבים, חיה את המציאות היום-יומית של המלחמה, שהיא חלק מרכזי מזהותה הלאומית שלה. היא בגילם של לוחמי מלחמת יום הכיפורים ואף מכירה את מקצתם. עם זאת, אין היא אישה לוחמת, אין היא מכירה את המלחמה מקרוב ואין לה שום קרוב שנהרג או נפצע במלחמה. בשל כל אלה ראו בה הנחקרים זרה למלחמה וביחס אליהם.⁴⁷

בתהליך הרפלקסיבי שעברה לומסקי-פדר כשניסתה לברר סוגיות הקשורות לזהותה ולהשפעה של זהות זו על יחסה למלחמה ולנחקרים היא עמדה על שלושה שלבים: (1) הכחשה, ניסיון לטשטש את הזרות על ידי שימוש בידע על הצבא ועל המלחמה: השירות הצבאי שלה, הניסיון הצבאי של בן-זוגה; (2) השלמה, קבלת הזרות בנוגע למלחמה, פיתוח רגשות של נחיתות והתבטלות מול המרואיין מתוך הפנמת הדעה שנשים אינן יכולות להבין מהי מלחמה. בדיעבד ראתה לומסקי-פדר בהתבטלות זו שעתוק של יחסי הכוח הקיימים בחברה: עליונות של גברים והדרה של נשים; (3) הנכחה, הכרה בזרות ושימוש בה כמקור כוח. כלומר

39 סולומון, גלוקפף ובלייך, "האם הטרור עיוור למגדר"; סולומון, "הלם-קרב".

40 אהרוני ודיב, *איפה הנשים כולן*; אהרוני, אביאני, אפללו-פרץ ושי, *עדות אילמת*.

41 מנסבך, "מחאה על הגבול".

42 אמיר, "האקטיביזם של הידע".

43 הלמן ורפפורט, "נשים בשחור"; Helman, "Four Israeli Peace Protest Movements".

44 Jacoby, *Women in Zones of Conflict*

45 Herzog, "A Space of Their Own"

46 לומסקי-פדר, *כאילו לא היתה מלחמה*.

47 Lomsky-Feder, "A Woman Studies War", pp. 232-233

האפשרות לשאול שאלות מאתגרות, להטיל ספק ולפתח הסתכלות אחרת מזו של הנחקרים הגברים.⁴⁸ לומסקי־פדר מראה כי הן הנשים הכותבות על מלחמה הן חוקרות המלחמה מהלכות בטריטוריה לא להן והדרך בה אינה סלולה בעבורן. מכאן שעליהן להפעיל מיני אסטרטגיות כדי להיכנס לתחומן של שיח שלרוב הן מודרות ממנו בשל הסטריאוטיפים המגדריים והפנמתם.

אפשר אפוא למנף את הזרות, כפי שעשתה לומסקי־פדר, ולהפיק מן השוליות יתרון בזכות דרגות החופש שמהן נהנות לא אחת אותן קבוצות שוליים, הפטורות מציות למוסכמות מגדריות ומסרבות לאשר את התפיסות ההגמוניות.⁴⁹ מכאן אפשר להסיק כי יש לסגל נקודת מבט מגדרית ולהביא בחשבון את התנסויותיהן של נשים גם בנוגע לתופעות תרבותיות כמו מלחמה, שנקשרות כמעט אך ורק עם גברים וגבריות. מילותיה של סינתיה אנלו רלוונטיות מאוד כאן: "כדי להבין את המיליטריזם ואת השפעותיו על החברה, הכרחי תמיד לייחד תשומת לב לנשים ולקשר שלהן למיליטריזם ולמלחמה".⁵⁰

נורמות של ספרות מלחמה וספרות מלחמה של נשים

מרים קוק, חוקרת מרכזית מוערכת של ספרות נשים על מלחמה, תיארה בספרה את התבנית הנרטיבית של סיפור המלחמה לאורך ההיסטוריה.⁵¹ סיפור המלחמה הוא סיפורו של גבר שהשתתף בלחימה בשדה הקרב, והלחימה היא שהעניקה לו את הסמכות ואת ההכשר לכתוב את חוויותיו בגוף ראשון, בבחינת מבשרי חזיתי.⁵² התבנית של סיפור המלחמה, ששורשיה בעולם הקלאסי היווני, יוצרת סדר בחוויות הכאוטיות של המלחמה מתוך שמירה על דיכוטומיות במונחים: מלחמה ושלום, אויב ובעל ברית, התקפה והגנה, חזית ועורף, לוחם ואזרח, ניצחון ומפלה. הדיכוטומיות הללו מבנות את השיח על המלחמה, מספקות לו הצדקה ובעיקר

48 שם, עמ' 236-240.

49 בספרה **נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע־עשרה** עמדה איריס פרוש על החופש היחסי שממנו נהנו נשים משכילות, שנאסר עליהן ללמוד תלמוד והיו מנועות מללמוד עברית. שלא כגברים, שנדרשו לקרוא ספרות רבנית בלבד, יכלו הנשים לקרוא טקסטים עממיים וספרות יפה בלשונות לעז. הרעיונות שהן נחשפו אליהם עשו אותן לסוכנות של שינוי בחברה היהודית המשכילית, כלומר דווקא מקומן החברתי השולי הוא שאפשר להן להפעיל פרקטיקות קריאה חלופיות ולחולל שינוי חברתי (פרוש, **נשים קוראות**, עמ' 13).

Cohn and Enloe, "A Conversation with Cynthia Enloe", pp. 1187, 1199 50

Cooke, *Women and the War Story* 51

מירון, **מול האח השותק**, עמ' 16. 52

מציגות את הגברים כחזקים ואת הנשים כמי שזקוקות להגנתם. כך משקף סיפור המלחמה חלוקת תפקידים מגדרית: הגברים הלוחמים נמצאים בחזית, בספירה הציבורית, ואילו הנשים – רעיות, אימהות ואהובות – מחכות לשובם בעורף, כלומר בספירה הדומסטית.⁵³ לכן בתרבות לאומית מגויסת לרוב לא תהיה לאישה לגיטימיות מלאה לספר את חוויותיה במלחמה, שכן לרוב אין היא משתתפת השתתפות פעילה בקרב.⁵⁴ לא במקרה יש הקבלה בין הנורמות של ספרות המלחמה ובין חלוקת התפקידים הבינרית בשעת מלחמה שהוצגה בפתיחת הפרק: המלחמה מחקה את הנרטיב של מלחמה, והוא בתורו מחקה את המלחמה.⁵⁵

קוק שואלת איך נשים שכתבו על מלחמה אתגרו את הארכיטיפים של האם המתייסרת (Mater Dolorosa), האם הפטריוטית (The Patriotic Mother), האם הספרטנית (The Spartan Mother) והאמזונה (The Amazon). האם האישה שחיה בעתות מלחמה, שאין לה עניין בנשק אלא בחיי היום-יום, נידונה לייצוג החוויות שלה דרך תוויות של אחרים? איך היא יכולה לשכנע אחרים לתת את הדעת על התפקידים המגוונים שמילאה בשעת מלחמה כשמדובר באתר ששולטים בו גברים בלבד? איך היא תוכל לוודא שהפעם לא תמצא את עצמה מחוץ לסיפור המלחמה ולשייכות אזרחית?⁵⁶

לדברי קוק, סיפורי מלחמה שכותבות נשים, הן אוטוביוגרפיים הן בדיוניים, מערערים את הפרדיגמה הקונוונציונלית של סיפור המלחמה. סיפורים אלו הם נרטיבים חתרניים או מתנגדים (counternarratives), המפרים את חלוקת העבודה המגדרית במלחמה ואת הקשר בין התנסות בשדה הקרב ובין היכולת לכתוב אמת על המלחמה. אחד המאפיינים המובהקים של הנרטיבים החתרניים על המלחמה הוא היותם נרטיבים של אזרחיות, ולא של חיילים או חיילות.⁵⁷ אחד ההישגים הגדולים של ספרות נשים על מלחמה הוא היכולת להראות שהמלחמה מתווכת בשיח שמגייס פעולות וערכים, מסווה ומטייח אירועים ומבנה את תפקידי המגדר.⁵⁸

מחקרים של ספרות מלחמה

חוקרת הספרות מרגרט היגונט הראתה שחוקרי הספרות והמבקרים נמנעו כמעט בשיטתיות מלהכליל במחקרים, בהיסטוריוגרפיות ובקנון הספרותי יצירות ספרות

Cooke, *Women and the War Story*, p. 15 53

חבר, פתאום מראה המלחמה, עמ' 183. 54

Huston, "Tales of War", p. 273 55

Cooke, *Women and the War Story*, p. 5 56

שם, עמ' 39. 57

Higonnet, "No-Woman's Land", p. 222 58

שכתבו נשים על מלחמות בשנים 1920-1980. ואם הכלילו אותן, לרוב הטילו ספק באותנטיות של הסיפור וטענו שהכתיבה היא נירוטית ולא נשית.⁵⁹ שלילת הלגיטימיות מכתבתן של הנשים על המלחמה ומעמדותיהן בנוגע אליה היא כלי יעיל של צנזורה והיא אפקטיבית יותר מהתעלמות כללית, כי כך השיח הגברי על המלחמה ועל הגבריות זוכה להאדרה על שום האוניברסליות, האובייקטיביות, הרציונליות והניטרליות שלו כביכול.⁶⁰ רק בשנות השמונים של המאה ה-20 החל המחקר הספרותי האנגלו-אמריקני לעסוק בהרחבה ומתוך הערכה בספרות הנשים שנכתבה בעקבות מלחמת העולם הראשונה⁶¹ ומלחמת העולם השנייה.⁶² בשדה הספרות העברית החדשה יש שפע מחקרים על ספרות מלחמה, אבל הם כמעט אינם עוסקים בספרות נשים על מלחמה; ואם הם מזכירים אותה, מדובר באזכורים שוליים יחסית. בערך "המלחמה בספרות העברית", למשל, המופיע בסדרה האנציקלופדית *זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני*, אין אזכור ולו למשוררת או סופרת אחת. הגנאלוגיה של המלחמה בספרות העברית שייכת כולה לסופרים ולמשוררים גברים הכותבים בשני צירים מקבילים: מלחמה-שלום וחורבן-גאולה.⁶³ צירים אלו שבים ומדגישים שהדיון על המלחמה הוא המשך של השיח היהודי המסורתי, שגבולותיו משורטטים בידי גברים הממענים את דבריהם לגברים. מן החוקרים שנדרשו בכל זאת לכתיבה של נשים על מלחמה ראוי להזכיר את חנן חבר, אחד החוקרים המרכזיים של נושא המלחמה בספרות הישראלית, שעוסק בקשת של יצירות על מלחמה, הן בפרוזה הן בשירה, ואף ערך אנתולוגיית שירה על מלחמת לבנון. טלילה קוש-זהר, לילי רתוק וגורית עסקו בכתיבה של נשים על מלחמה במסגרת מחקרן על ספרות נשים.⁶⁴

מסקירתה של גוברין עולה שרישומן של הנשים במלחמות ישראל הוא דל, ומספר יצירות הספרות היפה שיוחד להן מועט. חומרי הגלם מצויים, לטענתה, בספרות במובנה הרחב: רשימות, זיכרונות, מכתבים, יומנים, מסמכים, כתבי עת, תיעוד ומחקרים היסטוריים. אך אלה מחכים לדבריה למשוררת או לסופרת

Idem, "Do Women Write War Novels?", pp. 148-149 59

Cohn, "Talking Gender and Thinking War", p. 232 60

Smith, *Not So Quiet*; Ouditt, *Fighting Forces, Writing Women*; Raitt and Tate, 61

Women's Fiction; Potter, *Women's Literary Responses*

Schweik, *American Women Poets*; Hartley, *British Women's Fiction*; Lassner, 62

British Women Writers; Schneider, *British Women Writing*; Westerfield, *Resistance in Women's Literature*

אזרחי, "המלחמה בספרות העברית", עמ' 206. 63

חבר, **פתאום מראה המלחמה**; קוש-זהר, "היא לא הלכה בשדות"; רתוק, "נשים במלחמת 64

העצמאות"; גוברין, "נושאת הכלים".

שישתמשו בהם כאבני בניין ליצירות הספרות היפה⁶⁵ כדי לקיים את הצו של ה'ןד המקראי לאיחוד לוחמיו, "יחדיו יחלוקו" (שמואל א, ל כד), שכן ללא הנשים אין לגברים אפשרות לפעול.⁶⁶

ספרות ומשורות כותבות על כתיבה של ספרות מלחמה:
אדית וורטון וארונדהטי רוי, לאה גולדברג ואני משעול

ב־1919 כתבה הסופרת האמריקנית אדית וורטון סיפור קצר ששמו "לכתוב סיפור מלחמה". במרכז הסיפור המשוררת האמריקנית אייבי ספנג, שהייתה אחות בבית חולים אנגלו־אמריקני בצרפת בזמן מלחמת העולם הראשונה. בשל היותה אישה כותבת ואחות מטפלת בפצועי מלחמה, דרבן אותה אחד המפקדים הפצועים לכתוב סיפור מלחמה לגיליון הראשון של הירחון *The Man at Arms*, שקהל היעד שלו היה פצועי מלחמה ומשתקמים בבתי החולים האנגליים:

סיפור טוב ומלהיב, מיס ספנג. עם קורטוב של רגש, כמובן, אבל לא משהו שידכא או ירתיע. אני בטוח שאת מבינה למה הכוונה, נכון? טרגדיה עם סוף טוב – זה בעצם הרעיון. אבל אני סומך עלייך: עם הניסיון הרב שלך בעבודה בבית החולים את יודעת בדיוק מה יקלע לטעמם של החיילים. את חושבת שתוכלי לסיים לכתוב את הסיפור לגיליון הראשון שלנו? ויש לך תצלום שלך, אם אפשר במדי אחות, לפרסום לצד הסיפור? [...] אנחנו רוצים שהגיליון הראשון יהיה אקטואלי, כמו שהצרפתים אומרים: שכל המאמרים ייכתבו בידי אנשים שלחמו במלחמה או שצפו בה מקרוב. אני מניח שהיית בחזית, נכון? הרחקת פעם עד ריימס? זאת עיר גדולה! תני לנו סיפור שוחות טוב ומרגש עם סצנת סיום של שיבה הביתה [...] סצנת חג מולד, אם את יכולה, כי אנחנו מקווים לסיים את המלחמה בנובמבר.⁶⁷

אייבי מתלבטת כמה ימים איך לכתוב את הסיפור, במה להתחיל ואיך להמשיך, ולבסוף מצליחה לכתוב סיפור מלחמה, והוא מתפרסם בירחון המחולק בבית החולים. היא שמה לב שאיש בבית החולים לא הגיב על הסיפור שלה, אבל הפצועים הביטו בה בעניין רב יותר. משנשאלו מדוע הם עושים זאת, הם ביקשו מאייבי לתת לכל אחד מהם את תמונתה, שהתפרסמה בעיתון, כדי שיוכלו למסגר אותה ולקחת אותה אֶתם לשדה הקרב. כמה התאכזבה אייבי כשהבינה שלא הביעו

65 גוברין, שם, עמ' 20.

66 שם, עמ' 46.

67 Wharton, "Writing a War Story", p. 310

בה עניין בגלל הסיפור שכתבה, כי אם בגלל התצלום שהתפרסם לצדו. אמנם מן המובאה שלעיל עולה שהסיפור מציג בלשון הומוריסטית ואירונית ביקורת על נורמות ספרות המלחמה (War Literature) ועל התבנית של סיפור המלחמה (The War Story); עם זאת, סופו של הסיפור מוכיח שעדיין נשים אינן יכולות לכתוב באמת ספרות מלחמה ועד כמה נחשבת הספרות שלהן נחותה ולא ראויה. כעבור כמעט מאה שנה כותבת הסופרת היהודית ארונדהטי רוי שהכתיבה של נשים על מלחמה ממשכה לעורר התנגדות עזה: "אני סופגת עלבונות וקללות ואת הדקלום של המומחים: את לא מבינה וזה יותר מדי מסובך להסביר. התת־טקסט הוא, כמובן: אל תטרידי את ראשך הקטן בדברים האלה. לך לשחק בצעצועים שלך. תשאירי לנו את העולם הממשי".⁶⁸ ארונדהטי רוי מזכרת כמחברת הרומן **אלוהי הדברים הקטנים**, שזכה להצלחה עצומה במדינות רבות ובהן ישראל וכן לפרסים רבים ובהם פרס בוקר היוקרתי. לאחר פרסום הרומן המצליח שלה החלה רוי לכתוב מאמרים פובליציסטיים פוליטיים, בין השאר על המלחמה הגרעינית, על הפיתוח הסביבתי ועל ההפרטה של תשתיות החשמל והמים בהודו.

רוי הבינה ששתיקה, כמו דיבור, היא מעשה פוליטי, והימנעות מהבעת עמדה בנוגע למלחמה, לגלובליזציה ולכלכלה פירושה התנערות מאחריות: "הצרה היא, שמרגע שראית אותה, אתה לא יכול לא־לראות אותה. ומרגע שראית אותה, לשתוק, לא להגיד כלום, הופך לאקט פוליטי שכמוהו כהשמעת קול. אין תמימות. כך או כך אתה נושא באחריות".⁶⁹ המלחמה הגרעינית, היא טוענת, איננה רק עסק לממשלות, לאנשי צבא ולמעצבי מדיניות, אלא היא רלוונטית לכולנו ויש למחות נגדה בכל פה: "הפצצה אינה נמצאת בחצר האחורית שלכם. היא בגוף שלכם ושלי [...]. אנחנו כבר רדיואקטיביים, והמלחמה אפילו לא החלה. לכן, קומו ואמרו משהו. לא משנה אם זה כבר נאמר. השמיעו את קולכם בשם עצמכם. קבלו את זה באופן האישי ביותר".⁷⁰ מאז פרסומן של מילים אלו הייתה רוי לאחד הסמלים של הפציפיסטים בכל העולם וקולה מקושר כמעט מאליו לתנועה נגד התחמשות גרעינית.⁷¹

רוי מנסה להבין את התואר הפרדוקסלי שהודבק לה – "סופרת אקטיביסטית". הבעיה העיקרית שמזמן תואר זה נעוצה בניסיון "למקצע" את המחאה ולטעון שרק לסופרים אקטיביסטים יש מה לומר בענייני ציבור. רוי מבקרת את התפיסה הזאת וטוענת: "יש צורך חיוני באל־מקצוע של הוויכוח הציבורי. [...] הגיעה העת

68 רוי, **דיבורים על מלחמה**, עמ' 151.

69 שם, עמ' 140.

70 שם, עמ' 27.

71 עמירה הס, "אלוהי הדברים הגדולים", **הארץ**, מוסף, 31.10.2007.

לחטוף בחזרה את עתידנו מידי ה'מומחים'⁷². אותם מומחים לכאורה, השואפים לנהל באופן בלעדי את הוויכוח הציבורי, הם גם מי שמגיבים בצורה החריפה ביותר לאישה שמשתתפת בשיח על מלחמה, ובוודאי למי שנוקטת עמדה ומנסה לגייס בגלוי תמיכה לעמדה זו. רוי כותבת שבמקום שאותם "מומחים" ינהלו אתה דיאלוג או ויכוח, הם חוזרים ובוחרים להדיר אותה מהשיח בשל המגדר שלה והכשל הטמון בו: בהיותה אישה היא נקשרת בתודעתם לעולם רגשי מפותח ולא לידע בנושאים בוערים.

רוי מראה שהתואר "סופרת אקטיביסטית" מפחית מערכם של סופרים ושל אקטיביסטים כאחד. משתמע ממנו שסופרים הם חלשים ומורכבים מכדי לחלץ מעצמם עמדה פוליטית פומבית, ואילו האקטיביסטים, מכיוון שהם נוקטים עמדה, נחשבים נעדרי תחכום וחד-צדדיים מדי. למה האישה שכתבה את אלוהי הדברים הקטנים נקראת סופרת, שואלת רוי, ואילו האישה שכתבה את המאמרים הפוליטיים נקראת אקטיביסטית? על פי תפיסתה הרומן שלה פוליטי לא פחות ממאמריה. נכון, מאמריה אינם יצירה בדיונית, אבל אין היא מוכנה לוותר על הזכות לכתובה שאינה בדיונית, בעיקר בעתות שבהן יש לנקוט עמדה מפורשת על אירועי השעה.

בתום השבוע הראשון למלחמת העולם השנייה כתבה לאה גולדברג בעיתון השומר הצעיר שרבים פונים אליה ושואלים אותה מתי תתחיל לכתוב שירי מלחמה. "אני? לא!" עונה גולדברג בתקיפות ומוסיפה: "לא זכות בלבד היא למשורר בימות הזוועה לשיר שירו לטבע, לאילנות הפורחים, לילדים היודעים לצחוק, אלא חובה, החובה להזכיר לאדם, כי עדיין אדם הוא, כי קיימים בעולם אותם הערכים הפשוטים והנצחיים העושים את החיים ליקרים יותר"⁷³. גוף האדם, הטבע והשירה – אלה קיימים מראשית האנושות ועתידים להתקיים גם בימים הסוערים של המלחמה וגם לאחריה. לטענת גולדברג, ערכו של אדם חי רב מערכו של אדם מת מכיוון שהוא מסוגל לחשוב, לאהוב ולשנות סדרי עולם. שדה צומח לעולם יפה יותר משדה שנחרש בשרשרות הטנקים. מלחמה אינה הפתרון היחיד להתמודדות עם הרשע בעולם, גם אם לעתים היא נתפסת כך, ולכן אין הכרח שתתקיים לעד.

"[...] בספטמבר 1939, רואה אני חובה לעצמי לצאת אל הספרות בפסוק הפותח, נניח, במלים אלו: בבוקר אלול / הים בארצנו שקוף וצונן"⁷⁴. במילים אלו חתמה גולדברג את מאמרה וחזרה והדגישה ששירתה לא תשתנה גם אל מול המלחמה שעתה זה פרצה. היא ציטטה את שירו של המשורר הסיני טו פו, שכתב

72 רוי, דיבורים על מלחמה, עמ' 151.

73 גולדברג, "על אותו הנושא עצמו".

74 שם.

במאה השמינית שיר מלחמה שבו מתוארת הקשבתו לצרצורו של הצרצר. גם כך אפשר, טוענת גולדברג. שיר מלחמה אינו צריך בהכרח לתאר מטחי יריות, שריקת פגזים ואת אימת שדה הקרב; הוא יכול לתאר את הקשר של האדם לטבע ואת החיים כהווייתם. כמה ימים לאחר הפרסום בעיתון כתבה ביומנה על רגשותיה בעקבות המלחמה ונראה שהייתה מוטרדת ממנה יותר משחשפה במאמרה: "ייתכן כי אלה הם ימי השקט האחרונים בחיי. מלחמה. [...] ביער מעלי הציפורים. צר לי שאינני יודעת את שמותיהן. עובר ערבי על סוס אצילי. זה יפה להפליא. אינני רוצה לחשוב על השיבה העירה. את המלחמה אני מסלקת מתוך ההכרה. רק הגן הגדול והיער, כל זמן שאפשר. [...] ובעולם מלחמה – לא טוב לי. מאוד לא טוב."⁷⁵ מאמרה של גולדברג עורר בשעתו פולמוס סוער וחריף: "הוויכוח על שירת המלחמה". היו מי שתמכו בעמדתה של גולדברג, שביקשה להציג את השירה כנצחית, דבר מה שאינו מושפע ממאורעות השעה, והיו מי שביקרו אותה על כך שלא אמרה דברים ברורים בגנות המלחמה.⁷⁶ אלתרמן ושלונסקי, שהיו שותפים מרכזיים בוויכוח, חיזקו את גולדברג. שניהם הסכימו עם התפיסה האוניברסלית והנצחית של השירה ועם סירובה של גולדברג לכתוב שירת מלחמה. עם זאת, תגובתם שיקפה גישה פטרנליסטית שהתבטאה בהסתייגותם מהניסוח הפרטי והאישי של סירובה של גולדברג ומלשון "אני" שהשתמשה בה במאמרה. לדבריהם, היה עליה לדון במעמדה של השירה ובתפקידה האסתטי והאוניברסלי ולא בהעדפותיה האישיות כמשוררת אינדיווידואלית: "אולי הייתי משנה את הנוסח", כתב שלונסקי, "ובמקום אני אומר היא, דהיינו: השירה."⁷⁷ יש יסוד סביר להניח שהסתייגותם של אלתרמן ושל שלונסקי מהבעת עמדתה האישית של גולדברג על המלחמה קשורה בהיותה אישה.

כשישים שנה לאחר "הוויכוח על שירת המלחמה" פרסמה אגני משעול את המאמר "להיות משוררת היום בישראל".⁷⁸ משעול ממשיכה, כמו גולדברג, להחזיק

75 גולדברג, יומני לאה גולדברג, עמ' 264, 266.

76 להלן מקצת המגיבים למאמרה של גולדברג: עמית, "קצת השגות"; ליפשיץ, "על 'קרקע המציאות'"; אלתרמן, "מכתב על אותו נושא"; שוורץ, "בעינים יהודיות"; אליעז, "עוד על אותו נושא"; שלונסקי, "פיקוח נפש".

77 ראו בהרחבה אצל חבר, "לאה גולדברג", עמ' 116. עיקר מאמרו של חבר מיוחד להוכחה שגולדברג אכן כתבה שירי מלחמה, אף שהצהירה שלא תעשה זאת. דווקא עמדתה הפרטית (ולא האוניברסלית) בנוגע לשירת המלחמה היא שאפשרה לה לכתוב כאישה על המלחמה. זאת ועוד, לדברי חבר סללה גולדברג את הדרך לנשים המשוררות שכתבו שירת מלחמה סמוך למלחמת 1948.

78 אגני משעול, "להיות משוררת היום בישראל", ידיעות אחרונות, המוסף לשבת: תרבות, ספרות ואמנות, 28.4.2004, עמ' 26.

בעמדה אסתטית אוניברסלית בדבר מהותה של השירה וההוויה של המשורר בעולם וטוענת שהן אינן קשורות למקום ולזמן. עם זאת, שלא כמו גולדברג, היא טוענת שהימצאות המשוררת במרחב המקומי הישראלי כופה עליה התייחסות תמידית לאקטואליה. התייחסות זו נכפית עליה בשל האופי הסוער של חיים במדינה השרויה במצב תמידי של סכסוך ומלחמה, "ווליום המתח וה'רעש' מתגבר ומשפיע על כולנו. בכל מהדורת חדשות משהו קורה. אירוע רודף אירוע."⁷⁹ משעול ערה למלכוד שמזמנת ההוויה הישראלית לתודעה של המשוררת ולבטיוייה האמנותיים, וכן למתח שבין "היות משוררת" ל"היות משוררת בישראל". משעול מבקשת לשמור על מידה של חירות: "מי שכותב שירים על חרציות וסביונים עלול להרגיש קצת מטופש ופאתטי מצד אחד, אם כי מצד שני יילחם על זכותו לא להיבלע לחלוטין לתוך ה'מצב'."⁸⁰

משעול נמנעת מלזהות את עצמה כמשוררת פוליטית: "אני מסרבת להיות מגויסת".⁸¹ עם זאת, המציאות לדבריה מחלחלת לשיריה נגד רצונה. במאמר אחר היא משחזרת את האופן שבו פיגוע בתל אביב, פעולות צה"ל בשטחים הכבושים ומלחמת עיראק מעוררים אותה לכתיבת שירים.⁸² שלושת השירים שהיא עוסקת בהם שונים אלה מאלה ומציגים שתי מגמות סותרות: האחת – השאיפה למחאה ולהתנגדות; האחרת – הרצון באסקפיזם והסתגרות. משעול מודעת לסתירה העולה משיריה ואינה מתכוונת לטשטש אותה. להפך, היא חפצה לשמר את ריבוי התגובות שמייצרת אצלה שירה בזמן מלחמה.

אפשר לראות שגולדברג ומשעול גם יחד אינן מתמקדות בהיבט המגדרי, כלומר בהיותן נשים כותבות, בבואן להציג את עמדותיהן על שירת מלחמה. גולדברג לא רצתה להיות מזוהה כאישה משוררת. בריאיון עמה כשנה לפני מותה אמרה: "יש משהו שאינני אוהבת בכל עזרת הנשים הזו. האישה היא סופר או לא סופר. תמיד אחזיק טובה ליעקב פיכמן, שכתב ביקורת על ספרי הראשון. הוא כינה אותי בדברו עלי 'משורר חדש'".⁸³ גם רות, בת דמותה של גולדברג בספרה *מכתבים מנסיעה מדומה*, אומרת: "אני לא עלמה הכותבת שירים – אני משורר".⁸⁴ אמנם אגו משעול, לעומת זאת, מזוהה את עצמה כמשוררת ופונה כך אל עצמה, אך אין היא נדרשת לשאלה הספציפית של כתיבת נשים על מלחמה. לכל היותר

79 ש.ם.

80 ש.ם.

81 ש.ם.

82 משעול, "שלושה שירים וסיפורים", עמ' 115.

83 לאה גולדברג בריאיון לתלמה אליגון (מעריב, 24.1.1969). מצוטט אצל שחם, "משוררת

בקהל משוררים", עמ' 203-204.

84 גולדברג, *מכתבים מנסיעה מדומה*, עמ' 95.

היא מסמנת את הפן המגדרי של המלחמה, הנקשרת עם זכריות ועם גבריות, ואת הכתיבה כהתמודדות אישית שלה עם המלחמה: "אבסורדי ככל שזה נשמע: בזמן זה, השרירי והמשופם, בזמן הזכרי הזה המנפנף במגדלי שלום אך מרבה אלימות ומלחמה, אני בורחת אל תוך המיילים, מוצאת מחסה בעברית"⁸⁵. העמדות שמציגות גולדברג ומשעול בנוגע לכתיבה על מלחמה – הימנעות מול הכרח – מסמנות מגמות שהלכו והתפתחו בספרות המלחמה העברית שכתבו נשים. בשנת 1939, כשגולדברג נוקטת עמדה שלילית בנוגע לכתיבה על המלחמה, היא כותבת העברית היחידה בשעתה שעסוקה בשאלה זו במפורש, מעלה אותה על הכתב ומפרסמת אותה בדפוס. אמנם היו כמה כותבות לפנייה שכתבו סיפורים קצרים על חוויותיהן במהפכת 1905 ובמהפכת אוקטובר 1917: רבקה אלפר, אלישבע ביחובסקי, מירלה בלאנק, מרים ברנשטיין כהן, שרה גלזמן ויהודית מנש;⁸⁶ וגם תרצה אתר כתבה כמה סיפורים קצרים על מלחמת העולם הראשונה;⁸⁷ אבל נושא המלחמה בספרות הנשים העברית עדיין היה חדש ולא הייתה אז מסורת ספרותית שאליה יכלה גולדברג לשאת את עיניה בבואה לנסח את עמדתה בוויכוח על שירת המלחמה, לא כל שכן להוסיף את הפרספקטיבה המגדרית לדיון זה.

משעול החלה לכתוב בשנות השבעים של המאה ה-20, אך פרצה לתודעת הקוראים והמבקרים רק באמצע שנות השמונים, עם פרסום ספריה **יומן מטע** (1986), ובעיקר **מבחר וחדשים** (2003). במסה מקיפה שכתב דן מירון על שיריה וצורפה **למבחר וחדשים** העמיד מירון את משעול בשורה אחת עם המשוררות המרכזיות בספרות העברית ובהן רחל בלובשטיין, יוכבד בת-מרים, לאה גולדברג, דליה רביקוביץ ויונה וולך.⁸⁸ אבל משעול נמנעת מלראות את עצמה חלק מאותה גנאלוגיה של משוררות עבריות גדולות ולדבריה היא הייתה מעדיפה להיכלל ברשימה של משוררים עברים גדולים.⁸⁹

כשנשאלה משעול בריאיון מה דעתה על הדרישה שדרשו ממנה להיות פוליטית יותר בשיריה בשל מעמדה המרכזי בשירה העברית בת-זמננו, היא ענתה: "זה לא קריטריון אסתטי בעיני, אם שירה פוליטית או לא פוליטית [...] אבל במקום כמו ישראל אי אפשר להיות לא פוליטי, כי המציאות כאן מחלחלת אלי מכל כיוון".⁹⁰

85 משעול, "שלושה שירים וסיפורם", עמ' 122.

86 גוברין, "נושאת הכלים", עמ' 22. הסיפורים מובאים באסופה **שאני אדמה ואדם: סיפורי נשים עד קום המדינה** בעריכת יפה ברלוביץ (2003).

87 למשל אתר, "גן שחרב".

88 מירון, "על שירתה של אגי משעול".

89 ורד לי, "כמו לתפוס פרפר במעופו (ריאיון עם אגי משעול)", **הארץ**, מוסף, 3.5.2012.

90 שם.

עם זאת, משעול כופרת בזיהוי משוררת לאומית, שהודבק לה בשנים האחרונות, ומבכרת את הזיהוי משוררת אזרחית ואף מעניקה מובן משלה למושג זה: "משורר אזרחי, כזה ששירתו ברובה אישית, לא משוקעת בעניינים 'הגדולים' אבל נותנת ביטוי להלוך רוח של ישראלים".²¹ לפרספקטיבה האזרחית שמשעול מדגישה כאן יש חשיבות ניכרת לענייננו. לא זו בלבד שהיא משותפת ליצירות הספרות שיידונו בפירוט במחקר זה, אלא שהיא מסמנת מגמה של כתיבת נשים על מלחמה בספרות העברית, מגמה שמאפשרת להן לא להיות משוררות פוליטיות במובן הלאומי הממסדי המגויס ובכל זאת לכתוב שירה פוליטית.

ההימנעות של גולדברג ומשעול מדיון בהיבט המגדרי של כתיבת ספרות מלחמה מעלה כמה שאלות שיעמדו בבסיסו של מחקר זה: האם הקטגוריה המגדרית רלוונטית כשמחילים אותה על הדיון בכתיבה של ספרות מלחמה, או שמא היא קטגוריה בטלה שאינה מעלה ואינה מורידה? האם אפשר לאפיין את קולן של נשים שכותבות על מלחמה? האם כתיבת נשים על מלחמה מעניקה לתמה של מלחמה איכויות פוליטיות ואסתטיות המאתגרות את הנורמות המקובלות של ספרות המלחמה? האם ספרות המלחמה שכתבו נשים מתיישרת עם הקו הלאומי ההגמוני המיוצג בספרות המלחמה הגברית, או שמא היא חותרת תחתיו וחושפת את הפרדוקסים והשברים שבו? במחקר זה אני חותרת להשיב על שאלות אלו מתוך דיון ביצירותיהן של הסופרות שנבחרו לעמוד במרכזו.

פרק זה פרס את המערכת התיאורטית והמושגית לקריאת ספרות נשים על מלחמה. בפרקים הבאים יידונו יצירות שנכתבו למן הקמת המדינה ועד העשור הראשון של המאה ה-21. הקורפוס הנבחר יאיר היבטים שונים של המלחמה: שכול, אלימות מינית, ביזה, ביקורת על המיליטריזם והקפיטליזם, עינויים בשעת מלחמה, חיי היום-יום במלחמה, הקשרים בין מלחמה בספרה הפרטית למלחמה בספרה הציבורית, ביקורת על שפת הצבא וערעור על שיח המלחמה.